

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра всесвітньої історії

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Варязький фактор в конфліктах середини X ст. у
Причорноморському регіоні та на Кавказі»**
**«Varangian factor in the mid-10th century conflicts in the Black sea region
and the Caucasus»**

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія

Черкасов Владислав Ярославович

Керівник к.і.н. Луговий О.М. _____

Рецензент к.і.н. Новікова Л.В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2021 р.

Завідувач кафедри

Гребцова І.С.

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК

протокол № __ від _____ 2021 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою, шкалою ECTS,
бали)

Голова ЕК

Гребцова І. С.

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Одеса - 2021

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	8
Розділ 2. Варяжська проблема та встановлення значення терміну «варяг».....	15
Розділ 3. Політика Візантії у конфліктах з Руссю	22
Розділ 4. Походи Ігоря на Константинопіль.....	30
Розділ 5. Відносини Хазарії і Русі та напад русів на Бердаа.....	51
Висновок	71
Список джерел та літератури	75

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення питання про взаємини Русі з країнами Європи та Близького Сходу продовжує становити зберігає наукову актуальність. Свідчення численних письмових джерел дають можливість доповнити наявні в науковому обігу уявлення з даної проблеми.

Виходять у світ нові роботи вчених, що вносять дискусійні гіпотези щодо значення країн Сходу в житті та історії народів Східної Європи. Нова інформація вимагає уваги дослідників для узагальнення та систематизації з уже наявними даними.

Розвиток міжнародних контактів в IX – першій половині X століття не можна правильно зрозуміти без урахування багаторічних зовнішніх контактів Руської держави з Візантією, Хазарським каганатом, народами Північного Кавказу, Закавказзя, Ірану. Звичайно, в цій галузі досліджень наші можливості обмежені в порівнянні, скажімо, з вивченням русько-візантійських відносин: немає збережених письмових договорів, немає звісток про посольства. І тим не менше ряд вірних ознак вказує на певну дипломатичну активність древніх русів у бік Візантії та сусідів, яку можна розглядати в загальному комплексі їх дипломатичних зусиль в IX-X ст.

Вчені давно помітили дивну послідовність в історії військових підприємств Русі, в історії її зовнішньої політики в IX – першій половині X століть: після укладення мирних договорів з Візантією Русь відправляла свої дружини на схід, на Кавказ і в Іран, проти тамтешніх мусульманських правителів - васалів Багдадського халіфату. І кожен раз в один і той же час руські війська проходили або по території Хазарського каганату, або поблизу його кордонів, по шляхах, які контролювалися хазарами.

Залишається актуальною давня проблема участі в історичних подіях у Східній Європі вихідців із Скандинавського півострову. Комплекс археологічних знахідок, зібраний за попереднє століття, дає можливість узагальнено вивчити це питання на новому етапі дискусії. Але іще більш

актуально сконцентруватися на деяких вузлових моментах цієї проблематики. Декілька міжнародних конфліктів середини X століття дають можливість заглибитися у взаємовпливи Візантійської та Хазарської політики та амбіції новонародженої Київської держави, та визначити внесок «варягів» у ці процеси.

Мета дослідження - розглянути на основі відомостей, свідчень історичних джерел, причини і наслідки військових походів Русі, в контексті середньовічної історії та культури країн Східної Європи.

Для цього нами вирішуються такі завдання:

- Проаналізувати джерельну базу для вивчення історії Причорноморського регіону та Кавказу в середині X століття.
- Проаналізувати стан історіографії щодо цього питання
- Дати визначення поняттю «варягів» та встановити роль скандинавських найманців у конфліктах, в яких Руська держава брала участь.
- Проаналізувати політичну обстановку у Східній Європі X ст. та визначити місце в ній "варягів" як етносоціальної спільноти
- Визначити сутність військово-політичних контактів Руської держави, Візантії та Хазарського каганату
- Виявити роль варяжських походів і їх вплив на політичні, торговельні та культурні зв'язки Русі з іншими країнами.
- Проаналізувати події, пов'язані із походом князя Ігоря на Константинополь та участь у ньому вихідців із Скандинавії.
- Проаналізувати культурно-політичні, військові, торговельні, взаємозв'язки Русі і її сусідів.
- Проанлізувати причини та наслідки походу на Бердаа

Об'єктом дослідження є походи руських князів на Візантію та Кавказ в середині X ст.

Предметом дослідження є роль «варягів» у спрямуванні військових походів русів.

Географічні рамки дослідження охоплюють регіон степів та лісостепу Східної Європи, територію Середнього і Нижнього Поволжя, Приазов'я, Передкавказзя, які об'єднуються в єдиний ареал Півдня Східної Європи, омивається Чорним, Азовським і Каспійським морями. Східна і Західна межа - басейни річок Волги і Дніпра. Південну межу визначають володіння Візантійської імперії в часи правління Македонської династії, а особливо регіони, що ставали метою походів «рос» - Константинополь та його округа, а також північне узбережжя Малої Азії. У розглянутий період в даному регіоні розташовувалися політичні утворення Хазарського каганату, Волзької Булгарії, Київська держава, Візантійська Імперія, князівства гірського Дагестану, азербайджанський емірат Мусафірідів.

Хронологічні рамки дослідження. В хронологічному плані дослідження концентрується на подіях 940-х років. Але для аналізу військових, торговельних, політичних, культурних відносин, що стали передумовами конфліктів цього десятиріччя, необхідним є розширити хронологічні межі до початку X ст.

Визначення дослідницької методики. В даному дослідженні ми керуємось основними принципами історичної науки: об'єктивність, історизм, комплексний підхід, які передбачають розгляд і вивчення будь-якого явища і історичної події в конкретних історичних зв'язках і умовах Східної Європи раннього середньовіччя, з опорою на факти, хронологічну послідовність розглянутих подій, комплексне вивчення джерельної бази та об'єктивний огляд гіпотез, висловлених в історіографії. Зі спеціально-наукових методів активно залучалися історико-системний, історико-порівняльний методи. Історико-системний метод дав змогу прослідкувати становлення Руської держави, роль варяжських дружин у становленні її структури та систему міжнародних стосунків в Східній Європі, на яку вплинули ці події. Проблемно-хронологічний метод дозволив проаналізувати політичні

стосунки Руської держави та Візантії, роль торгівлі та дипломатії у цих відносинах.

Обґрунтування структури дипломної роботи. Структура обумовлена метою та завданнями. Дипломна робота складається із 7 розділів, вступу.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її мета та задачі, визначається об'єкт та предмет, методи й хронологічно-територіальні рамки дослідження.

У розділі 1 «Історіографія та джерельна база дослідження» здійснюється систематизація і наведена характеристика джерельної бази дослідження, проводиться огляд історіографії.

У розділі 2 «Варяжська проблема та встановлення значення терміну «варяг» простежені основні риси діяльності «варягів» на Русі, її участь у військових походах та політичних відносинах Руської держави у X столітті, їх роль у торгових та культурних контактах між різними племенами, народами, їх вплив на становлення Руської держави, встановлюються значення терміну «варяг».

У розділі 3 «Позиція Візантії у конфліктах з Руссю» дається короткий опис взаємовідносин Візантії і Русі, розбір торгових договорів та розгляд торгівлі як головної причини конфліктів між Візантією та Руссю.

У розділі 4 «Походи Ігоря на Константинопіль» проводиться аналіз свідчень Кембріджського документу, який доповідає про конфлікт у Криму між Хазарією та вождем варягів Хельгі, дається опис походу та деталі заключення торгового договору 944 року, його наслідки для політичного життя Східної Європи X століття, розбираються можливі причини конфлікту, його наслідки, та можливий зв'язок з майбутніми походами Ігоря. Проводиться всебічний опис першого походів Ігоря на основі порівняння візантійських джерел з руськими літописами та проводиться аналіз причин через які руські літописи мають власну версію першого походу Ігоря на Константинополь, дуже відмінну від візантійської.

У розділі 5 «Відносини Хазарії і Русі та напад русів на Бердаа» дається опис русько-хазарських відносин, роль Хазарії у політиці та торгівлі східноєвропейського регіону на фоні відносин Хазарії та Візантії та їх впливу на політику Руської держави, також дається опис походу русів на Бердаа за Ібн-Хордабеком та Мовсесом Каганкатваці.

У висновках зроблені узагальнення з матеріалів дипломної роботи, підводяться підсумки дослідження.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Розвиток міжнародних контактів в IX-першій половині X століття не можна правильно зрозуміти без урахування багаторічних зовнішніх контактів Руської держави з Візантією, Хазарським каганатом, народами Північного Кавказу, Закавказзя, Ірану. Звичайно, в цій галузі досліджень наші можливості обмежені в порівнянні, скажімо, з вивченням русько-візантійських відносин: немає збережених письмових договорів, немає звісток про посольства. І тим не менше ряд вірних ознак вказує на певну дипломатичну активність древніх русів у бік Візантії та сусідів, яку можна розглядати в загальному комплексі їх дипломатичних зусиль в IX-X ст.

Вчені давно помітили дивну послідовність в історії військових підприємств Русі, в історії її зовнішньої політики в IX-першій половині X століть: після укладення мирних договорів з Візантією Русь відправляла свої дружини на схід, на Кавказ і в Іран, проти тамтешніх мусульманських правителів - васал Багдадського халіфату. І кожен раз в один і той же час руські війська проходили або по території Хазарського каганату, або поблизу його кордонів, по шляхах, які контролювалися хазарами.

Таким чином, Русь вже в IX-першій половині X століття залучена до політичних відносин величезного регіону, який охоплював Балкани, Північне Причорномор'я, Нижнє Поволжя, Північний Кавказ, Закавказзя, іранські регіони Південно-Західного і Південного Прикаспію.

«Повість минулих літ» є основним та найбільш раннім середньовічним руським джерелом, у якому також є відомості про походи Ігоря на Константинополь. [12, с. 512.] Джерело яке має в собі багато цікавих та дискусійних моментів. Створена приблизно у XII столітті у Києві. Незважаючи на помилковість деяких дат та описів подій має у собі багатий потенціал як дуже важливе джерело, при умові постійного порівняння літопису з іншими незалежними джерелами.

Ліупранд Кремонгський – середньовічний італійський дипломат, політичний діяч, історик та письменник єпископ. Багато працював при дворах європейських монархів, таких як Беренгар II та Оттон I, декілька разів був у Константинополі у якості посла. Его важливий труд Антаподосис який він писав будучи біженцем при дворі Оттона. Цікавий він у зв'язку з його повідомленнями про походи Ігоря на Константинополь[9, с.192] Він відмічає стару назву Константинополю та перераховує народи сусіди Візантії. Але що цікаво для нашої теми, що він називає народ русів, та підкреслює що вони на заході звуть його норманнами. Також доповідь про флот Ігоря котрого він називає королем який прийшов до Константинополя. А Імператор тим часом занепокоївся о він відправив весь свій флот проти сарацин. А тим часом Ігор грабував узбережжя. Тим часом Ліупранд говорить, що візантійський імператор наказав озброїти суда пристрієм для метання вогню, а також оснастити його найбільш досвідченим екіпажем. Перед морською битвою Ліупранд говорить, що Ігор хотів взяти ворога живцем, але візантійський флот опинився у середині руського флоту почали метати вогонь в усі сторони. Також він зазначає, що кораблі русів можуть плавати у мілководді чого не можуть грецькі кораблі. Потім Ігор повертається додому, а греки беруть багато полонених. Таким чином він розповідає нам про похід Ігоря на Константинополь, але розповідає лише про одну битву. [9,с. 97]

Життє Василя Нового візантійська пам'ятка X століття, що описує життя святого Василя Нового, для роботи є важливим джерелом про походи Ігоря на Константинополь. Саме з цього джерела було взято деякі деталі походів до руських джерел. [3,с. 475—552]

Імператор Костянтин Багрянородний, плодовитий письменник, який залишає цікавий опис Східної Європи. «Важко назвати серед візантійських писемних пам'яток раннього Середньовіччя якусь іншу працю, яка б відрізнялася настільки ж широкою авторською думкою, такою ж різноманітністю сюжетів, різноманітністю жанрів.» [7., с. 6]. Трактат по суті є втіленням імперських амбіцій Візантії, інші держави постають лише у

вигляді тимчасових союзників або як потенційні піддані візантійського імператора. Трактат починається з повчання синові, котрим і писався трактат. Після повчань Костянтин залишає поради для майбутнього імператора

Ібн-Міскавейх залишив розповідь, яка присвячена докладному опису походу на Бердаа. Починає він свою розповідь з опису зовнішності русів, їх манери воювати і звичаїв. Автор дає зрозуміти, що військо прибуло з-за моря, підійшло до міста річкою Кура, здійснило висадку і розбило військо мусульман у кількості 5 тисяч осіб, але розмір війська русів автор не повідомляє. Ця розповідь представляє с себе важливе джерело по поході русів на Бердаа.[14, с.102]

Велика група джерел представлена арабо-перською літературою. Географічний трактат Ібн Хордадбеха «Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік». Це перша дішедша до нас праця, що відносяться до жанру «Книги шляхів і країн». Написаний цей джерело в 80-х роках IXв. В роботі описує області держави Абассидів і шляхи в інші країни, особливу увагу приділяє північному напрямку – Кавказу. Ібн Хордадбех займав посаду в канцелярії при дворі халіфа ал-Му`таміда (870-892 рр.) і мав можливість працювати з інформацією державних архівів, що виводить нас не тільки до висновку про справжність документу, але і про унікальність його свідчень. У Ібн Хордадбха є цінні відомості про титули тюркських, хозарських владик, про хозарські міста, торгові шляхи через Хазарію [5].

Велике значення для роботи мають свідчення арабського історика, поета та філософа X століття Ібн Міскавейха, який проживав на території сучасного Ірану. Його свідчення мають дуже важливу та дуже докладно розписану розповідь на тему нападу русів на Бердаа. Він розповідає дуже детально, згадує звички руського війська та навіть описує дуже винахідливий спосіббору данини с полонених.[14,с.104]

Робота «Муруджа аззахаб ва ма'адінал-джавахір» (Золоті копальні і розсипи самоцвітів) автора ал-Масуді X століття. Матеріали відносяться до Хазарії і Русі містяться, в перших двох книгах «Муруджу». Там знаходяться

опис народів Кавказу, походу русів на Каспій і багато інших важливих даних[1].

Вірменський історик X століття Мовсес Каланкатваці автор «історії Агвана» джерела яке присвячене історії середньовічної Кавказької Албанії Мовсес Каланкатваці у своїй «історії Агвана» сказав, що руси вихором поширилися по всьому Каспійському морю до столиці Агванського Партава". На відміну від Ібн-Міскавейха, Мовсес Каланкатваці нічого не говорить про мирні зусилля русів і відразу ж оповідає, що вони "зрадили місто лезу меча і заволоділи всім майном жителів."Спроба армії Дейлеміта відбити місто провалилася, як і спроба жінок Бердаа отруїти русів. (Цей факт, до речі, підтверджується в повідомленні Ібн-Міскавейха про хвороби, які почалися у русів.) В помсту руси "безжалостно истребили женщин и детей их", спустошили місто і, захопивши незліченну здобич, пробувши в Бердаа півроку" в своїй країні " [10].

Додаткову інформацію дають створене про 982 - 983 роках персидське анонімне джерело "Худуд аль-алам", яке повідомляє, що, заволодівши районом Бердаа, руси навіть оселилися не в самому місті, а в сусідньому селі Мубаракі. Це географічний трактат X століття невідомого автора. Також відомий тип що це найбільш ранній географічний трактат на перській мові. [13].

Видатний російський вчений сходознавець Авраам Яковлевич Гаркаві залишив збірку яка увібрала достатньо велику кількість східних джерел. Збірник документів А. Я. Гаркаві, що містить відомості арабських письменників про Русі, серед яких були зібрані всі відомі на той час факти про каспійських походах русичів.

Б. А. Дорн в своїй роботі "Каспій. Про походах древніх русів в Табаристан ..." не тільки привів відомі в той час свідоцтва східних авторів про каспійських походах Русі, а й спробував виявити деякі тенденції цього військового натиску на Схід, а також розглянув спірні питання.

А. Ю. Якубовський ввів в науковий обіг на руській мові докладне повідомлення про похід 945 р на Бердаа Ібн-Мискавейха та інших арабських авторів.

Історіографія данної проблеми має велику історію, ці проблеми хвилюють науковців дуже різного часу, починаючи з Ломоносова та Міллера та продовжуючи Василевським, Успенским, Грушевським та іншими.

У роботах Н. Я. Полового поставлено важливе питання про взаємини Русі, Візантії та Хазарії в період організації руського походу на Бердаа. Він дає масивний аналіз джерельної бази і робить важливі висновки про походи Ігоря на Константинопіль та важливі версії походу на Бердаа.

Важливе місце в історіографії теми займають дослідження науковця Літаврїна, його статі та монографії. Літаврїн Геннадій Григорьевич, радянський вчений історик який спеціалізувався на історії південних слов'ян та Візантії. Зокрема важливе значення для цієї роботи має збірки його статей «Византия и славяне» та його монографії такі як «Византия, Болгария, Древняя Русь» та «Византийское общество и государство в X—XI вв. Проблемы истории одного столетия: 976—1081 гг.». Окремо варто відзначити його статтю під назвою «Русско-византийские связи в середине X века».

Корисну інформацію про русько-скандинавські контакти висловлює О. А. Мельникова, важливі для науки точки зору що до культури середньовічної Русі часів «епохи вікінгів». Автор багатьох статей на тему походження «варягів», виникнення Руської держави, русько-скандинавських контактів, формування території руської держави і т.д. Серед її інтересів історія та культура середньовічної Скандинавії, Русі та Англії епохи вікінгів, також являється цінним спеціалістом з рунології, усної традиції та скандинавським джерелам по історії Східної Європи. Тема докторська дисертації О. Мельникової присвячена середньовічним географічним уявленням. Вона є ученицею відомого радянського вченого історика медієвіста Володимира

Терентьевича Пашуто. Важливими дослідженнями для даної роботи мають такі роботи як збірка статей «Е. А. Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды» та збірка «Славяне и скандинавы» під її редакцією. Важливою темою у її роботах завжди була «варяжська проблема» який вона присвятила багато статей. У свої роботах вона вивчає джерела Східної та Північної Європи та приходить до висновку, що популярна у той час версія про односторонній вплив скандинавів на Русі потребує перегляду. Вона висловлює думку, що у ранньому середньовіччі Північна та Східна Європа була одним етнокультурним регіоном, вона приводить дуже багатий матеріал лексики яка показує на активний зв'язок двох схожих регіонів. Також десь на початку 80-х років за авторством Мельникової з'явилась велика маса досліджень які виявляють «східний» вплив на Скандинавію. Також вона приклала зусиль для встановлення походження назви «русь» обґрунтовуючи старі версії назви які «гребці», виводить нові, наприклад дружинну версію. Також один із багатьох інтересів Мельникової займала історична географія. Важливою ціллю дослідження вона ставить не тільки інформацію про околицю світу, навпаки дослідити ментальність людини середовіччя і його місце у той моделі світу. Важливою статтею за її авторством є «Скандинавы на Руси и в Византии в X-XI веках: к истории названия «варяг». Тут вона простежує значення слова «варяг» у рамках норманнської проблеми, приводить свідчення із Повісті минулих літ, та акцентує, що у повісті скандинави називаються тільки як «варяги». Також опираючись на повість та як там зображені «варяги» вона акцентує увагу на видах діяльності літописних «варягів». За її думкою основними видами діяльності для варягів були досить обширні навідь приводячи її цитату «від найманих вбивць до християнських мучеників». І починаючи від X ст. вона підкреслює чужерідність «варягів» у славянському суспільстві. Вона вважає що призовним терміном до слова варяг було скандинавське слово «voeringi» яке часто зустрічається у скандинавських сагах.[40, с.153] Також важливою статтею О. Мельникової є «Скандинавы на Балтийско-Волжском пути в

IX—X веках» [42, с.153] Перш за все вона виводить виникнення Балтійського шляку як самостійної магістралі як продовження вже існуючих того часу комунікацій які склалися ще у середині I тисячоліття. І таким чинном вона пояснює причину появи скандинавів на півночі Східної Європи

Також важливу роль у науці и данному дослідженні грають роботи Петрухіна Владимира Яковлевича. Видатний спеціаліст з середніх віків (особливо з історії слов'ян, хазарів та скандинавів), спеціаліст по проблемам етнокультурної історії Русі, спеціаліст у сфері матеріальної культури народів Північної та Східної Європи та Північної Євразії. Автор багатьох робіт на тему історії середньовічної Русі, Скандинавії та хазарії а також багатьох інших статей та монографій Для данної роботи дуже важливу роль грають такі роботи як «Русь в IX—X веках. От призвания варягов до выбора веры.» та «Начало этнокультурной истории Руси IX—XI веков»

Важливе значення для вивчення проблеми має книга М. І. Артамонова "Історія хазар". У ній аналізується складний вузол політичних взаємин Візантії, Хазарії, Русі, виявляються глибокі політичні протиріччя між васалами Арабського халіфату в Закавказзі, Прикаспії і каганатом, які постійно підігрівалися Візантією. Надалі, в зв'язку з ростом давньоруської держави, появою в Причорномор'ї печенігів і поступовою втратою Хазарією свого колишнього значення, Візантія втрачає інтерес до колишнього союзника, шукає нових друзів. Відносини імперії і каганату з початку X ст. починають загострюватися. Хазарія побоюється і зростаючої моці Русі. Безперечною заслугою М. І. Артамонова є комплексний політичний аналіз і широкий хронологічний охоплення проблеми.

Розділ 2

«ВАРЯЖСЬКА ПРОБЛЕМА ТА ВСТАНОВЛЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «ВАРЯГ»

Дискусія про походження варягів дуже тривалий час приваблювала розум різних дослідників. Безліч точок зору породжували суперечки починаючи з XIX століття і до нашого часу. У цьому розділі ми надамо надамо короткий нарис цієї багатовікової дискусії і спробуємо визначити значення терміна «варяг» і той контекст, в якому він буде використовуватиметься в цій роботі.

В загальних рисах проникнення скандинавських дружин у Східну Європу виглядає наступним чином. Проникаючи у Східну Європу данні контингенти мали собі на початку слабо організовані, а пізніше більш мобільні та інвазійні військові контингенти які користувалися річними комунікаціями для грабунку та торгівлі.

Інвазивність скандинавських дружин на Русі спочатку носить нерегулярний характер і не відрізняється послідовністю. Найчастіше дружини являли собою розрізнені маси людей, які з'являються у Східній Європі з метою наживи, пограбування, найманства та торгівлі. Цікавий факт, що населення, представлене слов'янською племінною знаттю, укладало деякі договори, «ряди», зі скандинавськими дружинами, які регулюють відносини між ними та «варязькими князями». Найчастіше відносини вибудовуються на міжособистісній основі між сторонами, які визначають обов'язки сторін. [41, с.45] Ймовірно, саме ці контакти дозволили розрізнити пізніше упоряднику «Повісті временних літ» окремі скандинавські народи, під якими він згадує гетів, свеїв і урман у переліку народів, але зовсім не згадує назви Скандинавії взагалі, на відміну від інших сусідів, скандинавів він позначає словом «варяги». [41, с.46] Мельникова проводить аналогії у відносинах між більш розвиненими державами такими як Візантія, Англія, Франція щодо скандинавських дружин, які втягують їх у свою правову систему з

особистісним типом оформлення відносин. [41, с.46] Також передбачає, що подібний характер мали перші русько-візантійські договори, проте зазначає, що пізніше договори укладалися «Великим князем руським» від імені «всіх людей Руська земля», які містять пункти, що регулюють відносини Русі та Візантії.. [41,с.46]

Поява варягів у Східній Європі пов'язана з активною торгівлею скандинавів у Балтійському регіоні, яка плавно перетікає до Південної Балтики, де з'являються перші поселення скандинавів в Естонії та Прибалтиці та де фіксується військова активність скандинавів по відношенню до місцевих балтських та фінських племен.[16, С.156] Згодом через ці контакти скандинави знаходять нові торгові шляхи, які приводять їх углиб Східної Європи. На думку Х. Арбмана дуже велика стратегічна важливість Ладоги полягає у її географічному положенні, яке ділило торгові шляхи та було важливим перевалочним пунктом Східної торгівлі варягів. [16, С.156]. Варто відзначити більш ранні торгові контакти скандинавів з фінно-угорськими племенами на Волзькому Шляху, бо ранні верстви поселення Ладоги фіксуються до приходу слов'янського населення. Ці контакти допомагають виробити скандинавам норми взаємодії з місцевими племенами та елітами для здійснення небезпечних, але вигідних торгових походів на Схід, цей досвід допоможе їм у взаємодії зі слов'янським населенням у майбутньому. У зв'язку з активними зв'язками фінського та скандинавського субстрату, та завдяки торгівлі на Півдні Східної Європи накопичується велика кількість артефактів зі Сходу та предметів з Півночі Європи. [21, с.177-178] Цілком ймовірно, що з просуванням слов'ян на північ вони запозичували деякі норми поведінки у місцевого фінського населення, наприклад такі як: полювання на хутрового звіра, лісові промисли, торгівля по річках, а також налагоджують перші контакти зі скандинавами через фінно-угрів, вірогідно запозичуючи фінську назву скандинавів "Рюотсі". З появою Східного шляху на півночі Східної Європи з'являється племінне формування, вся еліта якого на чолі зі скандинавами зацікавлена в активній

торгівлі на цій території. На думку В.Я. Петрухіна компактне проживання на цих територіях багатьох груп різних за походженням племен і племенних груп та їх участь у торгівлі та розподілу прибутку і приводить до ситуацій схожих на літописну легенду про призначення варягів[52, с.45-46]. Слід також зазначити про різну тактику поведінки скандинавів у Східній та Західній Європі та їх відмінності. Північ Східної Європи постав із себе як регіон, у якому використання звичної тактики морських набігів було досить проблематичним, на відміну від тієї ж Англії, яка була сильно розорена вікінгами, була з усіх боків оточена морем і мала велику кількість природних гаваней, ніж і користувалися скандинави. А північ Східної Європи був покритий густими дикими лісами з дуже низькою щільністю населення і відсутністю будь-яких комунікацій крім річкових.

Потрібно також згадати про спільну різницю рівня розвитку Західної та Східної Європи. На відміну від Заходу Схід ще не був християнізований. Місцеві племена займалися переважно підсічно-вогневим землеробством, скотарством, полюванням і риболовлю. Походи на Схід для скандинавів були досить авантюрним підприємством, яке не завжди гарантувало великі прибутки, грабувати місцеві племена було не так вигідно як на Заході, а й географічні умови не дозволяли їм звичним чином діяти. Як уже говорилося географічне положення Фінської затоки і невисока щільність населення не дозволяла скандинавам проникати в глиб Східної Європи без встановлення стійких відносин з мирним населенням, бо пересуваючись річковими комунікаціями необхідно створювати перевалочні пункти для поповнення запасів, закупівлі товарів і т.д. і без співпраці з місцевим населенням досягти такого рівня організації є дуже проблематично.

Говорити про якусь стійку структуру організації суспільства не доводиться, в основному вони місцеві племена з себе представляють родоплемінні структури, з деякою різницею в розвитку археологічної культури. Цілком можливо, що до прибуття скандинавів до Східної Європи вже сформувалися або почали формуватися племінні союзи, так звані

«племінні конфедерації». Є ще поняття «вождества», «чіфдоми», ускладнені вождества – теж актуальні для того рівня розвитку суспільства. Одне (а може й одні) з таких формувань займалися експортом товарів у Ісламський Схід Волзьким шляхом, про що свідчать значні знахідки арабського срібла в численних скарбах VII-X століття на території майбутньої Русі та Скандинавії. Також, якщо довіряти Повісті минулих літ, фіксується стягнення «варязької данини» з місцевого населення півночі Східної Європи та подальше вигнання варягів за море. Літописні свідчення про «варязьку данину» та «вигнання князів» деякі археологи співвідносять з одним із шарів спаленого міста Ладоги приблизно IX століття. В основному в Східній Європі фіксуються і виділяють кілька «племінних конфедерацій», які О. Мельникова згадувала під назвою «північна» та «південна конфедерація». Північна орієнтована торгівлю річковими шляхами, а південна переважно землеробська. Передбачається, що місцеві спалили місто у відповідь на збір данини, але це повністю не спростовує інших версій, наприклад банального пограбування поселення тощо.

Але вигнавши варягів місцеві племена зіткнулися мабуть із кризою влади, яка погрожувала розпадом племінного об'єднання. У зв'язку з цим їм була потрібна сторона, яка б змогла нівелювати племінні відмінності, але при цьому зберігала нейтралітет по відношенню до конкретних місцевих еліт і дозволяла зберегти племінний союз і його перевалочні пункти, які могли контролювати місцеві племена для річкової торгівлі. На цю роль чудово підходили скандинавські дружини, які були нейтральними по відношенню до місцевого населення і мали значний військовий і мореплавний багаж досвіду.[53 с. 141-154]

Таким чином вони відіграли роль консолідуючого елементу місцевого населення у напрямку торгівлі річковими шляхами, яка посилила культурний обмін та прискорила економічні процеси. Судячи з усього, присутність скандинавів у Східній Європі була досить обмеженою і концентрувалася навколо перевалочних пунктів, міст, різними дружинними городищами

(Гнездово, Рюрикове городище і т.д.). Такі знахідки як каролінгські мечі, молоточки Тору, елементи прикрас, скандинавські фібули та інші елементи скандинавської культури є маркерами присутності скандинавського населення [64, с.291-292]. Тривале знаходження скандинавської військової еліти у суспільстві місцевого населення Східної Європи підготувало фундамент для формування нової «дружинної культури» всередині скандинавської еліти. Про це говорить можливе запозичення похоронного обряду у місцевих слов'янських племен, запозичення кочової (угорської) поясної культури, яка передбачала носіння поясу певного типу, запозичення місцевих племінних культів та звичаїв, а також багатий археологічний матеріал мечів скандинавського типу [45, с. 585] [39, с. 289-293]

[15, с. 181-185]. Можливо саме представників саме такої дружини, яка використовувала спосіб поховання, використовуючи трупоспалення в турі та описував арабський мандрівник та письменник Ібн-Фадлан під іменем «русів» [6, с. 81-83].

А також варто згадати Хазарський Каганат, який контролював південні виходи з Волзького шляху до Каспію. Можливо з активністю Хазарського Каганату пов'язане перекидання торгівлі з Волзького шляху на Дніпро та подальшою експансією на південь варязьких дружин з метою встановлення контролю над перевалочними пунктами по Дніпру.

Слід згадати про швидкість асиміляції варязьких дружин. На думку О.Є.Мусіна появлення скандинавів у Східній Європі у VIII–IX вв. приносить з собою елементи ритуалів із сільських регіонів Швеції епохи венделя. Таким чином тенденція опирання на архаїчні ритуали продовжує зберігатися що потім перетвориться на копіювальність матеріальної культури північних вірувань. Однак така тенденція розсматрюються О.Є.Мусіним тільки як місцеве явище. Архаїчні елементи культу на думку О.Є. Мусіна поступали на Схід з іншими скандинавами котрі вливалися у нову оточення та культурну середу. У цей жеж час нові покоління скандинавських переселенців які були відірвані від свого культурного оточення, досидь швидко асимілюються.

Відсутність єдиного шляху забезпечення міграції скандинавського населення приводить до втрати у скандинавських контингентів своєї релігії. [45,с. 585] Таким чином можна говорити і про вплив місцевих культів на скандинавські дружини, які були по суті відірвані від своєї батьківщини. Скандинавські дружини на досвід Західних країн показують просто жахливу сприйнятливість до місцевих культур і досить швидко асимілюються. Якщо розглядати літописні свідчення про Рюрика як відбивають реальність, не легенду «про покликання», і розглядати його як реального вождя дружини. Також треба зазначити що О.Є. Мусін вважає що мігранти з півночі які оселялися у Новгороді на початку були типічними представниками так званих «варягів», які відрізнялися за своїм культурним від Русі Рюрика яка виникла у результаті асиміляції скандинавів у слов'янській середі. Частина варягів могла поповнити саме число такої русі, а друга частина могла залишатися и становитися частиною населення Новгороду.[46, с.777-778]

Характерно, що кожен літописний князь до Святослава є носієм скандинавського імені, або запозиченого зі Скандинавії або є місцевим варіантом скандинавського імені (Олег, Ігор і т.д.). Такий швидкий перехід від скандинавських імен на місцеві свідчить про досить швидку асиміляцію скандинавського контингенту дружинної еліти до слов'янського суспільства. Швидше за все вони поступово переходять на місцеві мови і стають звичнішими для місцевого населення.

Варто зазначити, що швидше за все інфільтрація варязьких дружин у Східну Європу відбувалася не одночасно, а хвилями. Хвилями скандинавських дружин, які осідали в різних ключових центрах.

Варто згадати таких князів як Аскольд, Дір і Рогволд з Полоцька, які згадуються в літописі і позначаються як варязькі правителі, хоча щодо цього існують різні думки. Швидше за все проникнення скандинавських дружин відбувається досить широко і не обмежується в межах однієї династії.

В цей же час після смерті Рюрика, слідуючи літопису Олег веде дружини з різних племен на Київ і захоплює його вбиваючи Аскольда і Діра.

Потім за літописом відбувається похід на Константинополь, який Олег бере «під щит», похід який не відображається у візантійських джерелах. Починаючи з періоду правління Ігоря у Києві можна простежити іншу тенденцію у відносинах місцевих племен та князя. Будучи по суті загарбником території, Ігореві доводиться підкорювати чи звільняти місцеві племена та наводити їх під свій контроль, політика яка і призводить до його смерті. Ці події вказують на слабкість «державної» організації тодішньої Русі.

Варто відзначити також і потужні потоки військових найманців із Русі та трансфером через Русь із Скандинавії за напрямом Візантії. Ці контингенти істотно підвищували боєздатність візантійської армії та були цінною бойовою одиницею імперії.

Варто відзначити значення терміна «варяг», який використовується в літописі ретроспективно і спочатку використовується по відношенню до північних народів, які наймалися в дружину і займалися торгівлею, спочатку використовувався як етнонім, але пізніше більше використовувався як професійна назва. Ця назва виникла приблизно в однаковий час і у скандинавських джерелах та візантійських, приблизно у XI столітті[37 с. 405]

З просуванням на південь варязьких дружин вони підпорядковують собі слов'янські племена на які претендував Хазарський каганат, що призводить до зменшення потоків арабського срібла через Волзький шлях, що призводить до переходу торгівлі на Дніпровський шлях «з варяг у греки».

Розділ 3

ПОЛІТИКА ВІЗАНТІЇ У КОНФЛІКТАХ З РУССЮ

У Візантії часи правління Романа Лакапіна, друнгарій флоту, який походив з дрібного провінційного дворянства, був талановитим політичним діячем і зумів прийти до влади в результаті перевороту. [51, с. 344-345]

Роман Лакапін відверто рухається до заміни Македонської династії на свою власну. Зокрема Костянтин Багрянородний незважаючи на свій вік у 16 років, перетворюється з імператора на співправителя, а Романа Лакапіна проголошено імператором. [15, с.183-184] У його правління починаються проблеми у сільському господарстві. Трапляються два дуже неврожайні роки 927 і 928 роки. У разі неврожаю селяни змушені були продавати свої землі, закладати, здавати у найм, щоб якось вижити. Цю проблему Роман Лакапін і намагався вирішити своїми заборонами.

У 941 році відбувається напад русів Константинополь і який закінчився розгромом військ русів та їх флот був знищений візантійським флотом. Через два роки князь Ігор з величезною армією, об'єднавшись із печенігами з'являється на кордоні, але з ним не стали воювати, вважали за краще домовитися. Було укладено новий торговий договір на вигідних для імперії умовах. Варто відзначити різницю Візантії часів Олега та Візантії часів Лакапіна, якщо вперше Олег дійшов до Царгорода і з ним був укладений вигідний для нього договір, то напад Ігоря було відбито і договір був на істотно кращих для Візантії умовах. [51, С.352-353]

Здавалося б Роман Лакапін досяг своєї мети, він перший імператор із трьох співправителів двоє є йому синами, а старший син помер. У нього залишилося лише двоє синів Стефан і Костянтин. Але в 944 році саме ці рідні діти влаштовують переворот і скидають свого батька, заарештовують його та посилають до монастиря на маленькому острові Проті. Також вони

намагаються усунути Костянтина Багрянородного, але провалюються та були вбиті у в'язниці. [51, с.354] [20,с.183-184]

Таким чином Костянтин Багрянородний у віці 40 років стає реальним імператором, хоча коронований був у шестирічному віці. Костянтин був досить «книжковою» людиною який був відомий своїми історичними працями, але людина досить м'яка і державою управляє не вона, а скоріше його дружина Гелена Лакапін. [51, с. 354-355] [20, с.183-184]

Після перекидання торгових шляхів на Дніпро та Візантію, Візантія дізнається про військовий досвід варязьких дружин на суші та морі та починає наймати їх собі на службу і Візантія знаходить нового союзника. Дуже корисними виявляються їхні навички у морській війні, бо Візантію цікавлять саме морські якості руського флоту через війни з арабами. У період правління Македонської династії Візантія активно веде війни на сході та зацікавлена у надійних тилах, особливо з морських кордонів, від яких імперії завжди загрожувала небезпека. Також варто відзначити відсутність досвіду взаємодії з новими народами та невиробленою політикою по відношенню до них, адже на інших кордонах у них був звичний супротивник, а на півночі вони зіткнулися з чимось новим і на вироблення алгоритму співробітництва потрібен був час і часто візантійці діяли методом проб та помилок. Період правління Македонської Династії був найвищою точкою розквіту для Візантійської Імперії, що обов'язково позначається на зовнішній політиці імперії. Візантійська церква також накопичує значну кількість коштів та спрямовує свій погляд на варварські племена по сусідству. Для досягнення своїх цілей імперія застосовувала не лише місіонерські акції, але й активно користувалася військовими та дипломатичними можливостями, дуже часто нацьковуючи одні варварські племена з іншими. Активно застосовується практика підкупу варварських вождів задля досягнення своїх цілей. Дорогі товари, шовк, монети, коштовності, все це могли розраховувати варварські вожді будучи лояльними імперії.

Багато варязьких і кочових вождів гналися за престижем і ставали частиною візантійського війська в обмін на такі цінні дари. Подібна політика обдарувань варварських вождів позитивно відзначало точку зору варварів щодо до Візантії і підвищувало престиж імперії у їх очах тому очам. На відносинах Русі та Візантії дуже сильно відбилася політика «Всесвітньої імперії», яка передбачала, що нинішні території імперії були плацдармом для поширення своєї влади на інші держави та території. Важливим свідченням цієї політики є трактат Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією» у якому він у центрі уваги ставить саме імперію, відзначає сусідні народи з півночі. Це дозволяє робити висновки про важливість північних регіонів для тогочасної візантійської політики. Цей чинник впливав і на культурну політику Візантії. Поширення своєї релігії серед варварів стало для Візантії одним з механізмів включення до сфери свого впливу дедалі нових територій. Деякі дослідники вважають цю політику наслідком відсутності природних кордонів та складним геополітичним розташуванням Візантійської держави. Варто відзначити важливу роль, яку відігравало для Візантійської Імперії Болгарське Царство, яке за царя Симеона загрожувало візантійській столиці. Важливість Болгарського Царства для імперії було у тому, щоб убезпечити свій північний кордон від нападів варварів. Навіть під час нападу русі на Візантію частина військового контингенту приходила в імперію з території Болгарії. І досить прагматичною для Візантії була політика щодо замирення, захоплення, включення до складу імперії Болгарського Царства. Яскравий приклад такої політики, хрещення Болгарії, яка раніше збиралася прийняти західний варіант християнства, але візантійські війська підійшли до кордонів і висунули ультиматум, болгарський цар погодився і прийняв хрещення.

Також варто відзначити, що племена, які у Візантії вдалося християнізувати, були в основному землеробськими і християнізувати кочівників у візантійців не виходило, але так чи інакше всі християнізовані народи відчували на собі сильний вплив Візантії. Але відносний успіх щодо

включення їх у свою імперію візантійці мали лише з народами, з якими мали спільні кордони.

Також слід звернути увагу на те, що до Русі в північному регіоні союзниками Візантії були печеніги, суспільний лад яких вони добре розуміли і могли вибудовувати з ними вигідні відносини.

Імператор Костянтин Багрянородний, плідний письменник, який залишає цікавий опис Східної Європи. Дуже точно цю людину охарактеризував Літаврін Г.Г. «Трудно назвать среди византийских письменных памятников раннего Средневековья какой-либо другой труд, который отличался бы столь же широким авторским замыслом, таким же обилием сюжетов, разнообразием жанров.» [7, с.6] Трактат по суті є втіленням імперських амбіцій Візантії, інші держави постають лише у вигляді тимчасових союзників чи потенційні піддані візантійського імператора. Трактат починається з повчання синові, котрому і писався трактат. Після повчань Костянтин залишає поради для майбутнього імператора, як він пише «для вибору кращих рішень», а також «про те, який іноплемянний народ і в чому може бути корисний ромеям, а в чому шкідливий: і яким чином кожен з них і з яким іноплемянним народом може успішно воювати і може бути підпорядкованим». Також згадує, що й руси зацікавлені у мирі з печенігами, бо коли між ними немає миру, вони часто грабують «Росію» (термін який вперше з'являється саме у цьому трактаті) та завдають шкоди. Також зазначає, що руси закупають у печенігів худобу, бо у них таких тварин не було. Імператор висловлює цікаву думку про прихильність до миру русів із печенігами, бо без миру з печенігами, вони не можуть воювати з іншими противниками, оскільки печеніги зможуть напасти на незахищену країну [7, с. 38].

Також зазначає, що якщо між ними немає мирних угод, то в Константинополі вони не з'являться, бо печеніги контролюють річкові пороги і не пропускають кораблі. [7. с. 45] Наголошує на тому факті, що по суті уклавши мир з печенігами імперія перебуває в повній безпеці з

північного напрямку і вона захищена від нападу русів і хозар. А крім цього замість дарів печеніги здійснювали набіги на Русь і Хазарію, тим самим послаблюючи сусідів Візантії. Також він докладно описує місця, з яких прибувають руські купці. Згадує правителя «Росії» та називає Сфендослав, син Інгора, архонта «Росії». Перераховує і міста «Росії» Немогард (Новгород), Мілініскі (Смоленськ), Теліуці (Любеч?), Вусегарад (Вишгород), Чернігога (Чернігів), Кіоава (Київ). Що незвичайно, він повідомляє, що слов'яни є пактіотами русів, тобто данниками. Їхнє завдання полягає в тому, щоб робити взимку для торговців човни-однодеревки, щоб коли лід розтане, спустити їх на воду. Потім руси купують човни, споряджають їх і вирушають у дорогу. [7, с. 45] Він докладно описує шлях русів по Дніпру, докладно даючи назви всім порогам руською та слов'янською. Костянтин мабуть володіючи обширними знаннями про своїх сусідів, досить докладно описує систему «полюддя». Він також використовує термін «кружіння». Виходить, що роси в листопаді виступаючи з Києва (Кіава), обходять племена, які вони контролюють і які є їх пактіотами. Годуються вони так усю зиму, а у квітні знову вирушають у дорогу. [7, с. 51]

Важливу роль у становленні зв'язків Русі з Візантією відіграють торгові відносини, які йдуть пліч-о-пліч з політичними та культурними. Спочатку торгові відносини з Візантією розвивалися в основному під крилом Хазарського Каганату, а пізніше набувають самостійності. З першої половини IX століття [62, с. 88] у зв'язку зі швидким розвитком Русі зміцнюються економічні зв'язки. Бурхлива економічна та політична активність двох держав у якийсь момент зажадала регулювання, що згодом і вилилося в укладання торгових договорів (910-944). Торгові договори Русі з Візантією є важливими джерелами та відображають характер взаємодії між собою двох держав. Наприклад договір 911 року встановлює незвичайні для міжнародних відносин імперії умови. Торговці Русі одержують унікальні для X століття у Візантії пільги. Їм надають права безмитної торгівлі на ринках Константинополя, послі правлячого шару могли необмежено набувати

предметів розкоші, на відміну від інших іноземців, торгівля з якими суворо регулювалася, для руських купців також була виділена територія в передмісті, на якій вони могли перебувати на утриманні імперії. Також Візантія зобов'язалася постачати руських купців у зворотний шлях необхідним продуктом і спорядженням, вона виділила їм стоянку для флоту в східній частині фраки, де також розміщувалися екіпаж і охорона. [34, с.38-39]

Цікавий факт, що зобов'язання Русі обмежувалися лише безперешкодною перепусткою дружин до Константинополя. Г.Г. Літаврін вважає, що такі нерівні умови і поступки руським купцям виправдані подіями укладення договору 911 року, що відбулися раніше, зокрема військової поразки візантійців, яке і спричинило укладення договору. Мабуть у укладанні даних договорів була зацікавлена еліта Руської держави, що зароджується, яка потребувала зв'язків з Візантією на пільгових для себе умовах. [34. с.39]

Мабуть, договір 911 року дотримувався приблизно до середини 30-х років обома сторонами, а особливу важливість мала військова співпраця, оскільки військові кораблі могли плавати вздовж берегів Болгарії незалежно від міжнародної обстановки в даному регіоні, але в той же час завантажені торгові судна, які плавали в денний час, могли зупинятися на болгарському березі і на торгових відносинах Русі та Візантії не могли не позначитися на війні Візантії з Болгарією. Також Г. Літаврін вважає, що тривалий період мирної співпраці Русі з Візантією після укладання договору 911 року вплинув на поширення християнства на Русі, особливо серед найближчого оточення князя.

У тому числі Візантія була зацікавлена у військовій угоді з Руссю, щоб зменшити ймовірність нападу інших її північних сусідів [34, с. 40]. У торгівлі з Візантією насамперед була зацікавлена руська еліта та контролювалася торгівля особисто київським князем. Цінні товари традиційні для Русі того періоду хутра, віск та мед були одними з головних статей експорту до

Візантії. Також дуже вигідним товаром на той час були раби та полонені візантійці, за яких платили викуп. Середня ціна молодого чоловіка раба в той час 10 золотих монет номісма або два шматки шовкової тканини [34, с. 40].

Значні прибутки від торгових оборотів зумовили особливі домовленості між двома сторонами для взаємної видачі боржників, які ховаються від боргу. [23, с. 115] Дуже часто разом з купцями вирушали і посли, які представляли конкретних князів і захищали свої інтереси, також вони стежили за діями візантійської сторони та за торговельними операціями своїх підлеглих. [23, С. 115-116] Литаврін вважає, що руські торговці прибували до Константинополя двічі за торговий сезон. Кожна група торговців перебувала в місті по три місяці, у зв'язку з обмеженнями згаданими в «Книзі Епарха», також він підраховує, що кораблі русів прибували в червні та у вересні на сукупний термін у 6 місяців, у який їх утримання забезпечували візантійці [34. с. 41].

Але поступово відносини між Руссю та імперією ставали прохолоднішими і це призводить до того, що договір 911 року починає виконуватися менш точно. Литаврін зазначає, натяк візантійців на визнання своєї провини у розриві договору 911 року, міститься у посиланні в договорі 944 року на «підступи ворожелюбця диявола», що він пояснює як звичайний для імперії доказ, коли імперські політики не бажають визнавати провину у розриві відносин. А перед своїми підданими імперія заперечувала провину. Посилаючись на Лева Діакона Г. Літаврін повідомляє, що саме Ігор порушив договір і став клятвозлочинцем. Також повідомляється, що саме під час правління імператора Романа I Лакапіна, після неврожайних років 927-928 і голоду, імперія посилила контроль за економікою та торгівлею, що не могло не вплинути на умови утримання руських купців та на пільги, надані їм. Також Г. Літаврін не заперечує можливості, що розрив може бути пов'язаний із візантійсько-хазарським конфліктом 932-934 років. Імовірно, руські дружини брали участь у союзі з візантійцями у війні проти хозар у Криму.

Але ці дії суперечили інтересам Візантії. Також наголошується, що в рік походу в 941 році, у русів були добрі стосунки з хазарами, і в договорі 944 року зазначено, щоб руські дружини не вступали у конфлікти з Хазарією. Очевидно, імперія воліла тримати далі своїх північних союзників від своїх кримських територій, але всіляко і просила їх не пропускати до Криму чорних болгар, а перехоплювати їх [34, с. 41-42]. Даний конфлікт дуже сильно нагадує описи хазарсько-руської війни, що містяться в Кембриджському анонімі. Цей документ описує похід руських дружин в Хазарію і похід у відповідь воєначальник Песаха і наступний розгром Русі і перехід на бік Хазарії з яким хронологічно сходиться опис походу 941 року і розгром руського флоту похід до Персії. Смирнов вважає, що торговельні пільги для руських купців в імперії прямо впливали на військову допомогу руських дружин Візантії [62, с.89].

Усі візантійські та північнопричорноморські товари в X-XI простежуються по всьому «шляху з варягів у греки», досягаючи Білоозера. Щоправда, північно-східні провінції втягуються в торгівлю з Візантією в міру колонізації цієї території слов'янськими племенами [62, с.89]. Основним та головним торговим шляхом у X столітті, який відповідав за зв'язки Русі з Візантією, на думку Смирнова, був Дніпровський шлях. Він також зазначає як важливу причину усунення торгівлі з Дону на Дніпро, політику Русі щодо Хазарії та походи Святослава, які призвели її до краху [62, с.89-90]. Походи на Візантію та подальші торговельні відносини, призводять до впливу візантійської культури на вищі еліти давньоруської держави, а можливо і з ранніми прибуттями скандинавів до Константинополя можна пов'язати появу перших християнських громад у Києві. Але слід зазначити, що перші християнські громади в південній частині Русі з'явилися не лише завдяки Візантії, а культурні впливи виходили із сусідніх Болгарії. Також найманці з Русі, приймаючи християнство у Візантії, поширювали його повертаючись додому.

Розділ 4

ПОХОДИ ІГОРЯ НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ

На думку Г.Г. Літавіна візантійці очевидно негативно сприйняли повалення колишньої еліти мабуть хрещеної. Але на думку А.Н. Домановського така реакція теоретично може бути обґрунтованою, так як він вважає, що торгові контакти Візантії та Русі мале місце ще у IX столітті.[25, с. 45-49] Незабаром у Візантії стало відомо про гоніння на християн, і візантійці швидко втратили довіру до своїх північних сусідів. Новій київській еліті довелося налагоджувати відносини з Візантією. Ставлення в тодішній імперії до язичників було упередженим і імперія погоджувалася на переговори тільки при військовій небезпеці, що насувається. Також нерідко зазначають, що походи проти Константинополя мають суто грабіжницький характер. Але ці заходи вимагають значної напруги сил, організації та величезних ресурсів. Г. Літавін вважає, що умови Східної Європи за просто могли поставити під загрозу окупність цих заходів. Оскільки, зазначає він, що це були не лише кілька грабіжницьких акцій, хоча й такий мотив теж був присутній, але й акція залякування. Також Г.Г. Літавін згадує дискусійний похід 907 року, вказуючи на те, що похід не міг бути проведений без угоди з Болгарією. Відсутність свідчень про цей похід він підкріплює мирним результатом та відсутністю великих битв. Найголовнішим доказом достовірності походу вважає договір 911 року, оскільки такий договір без військового тиску був неможливий. Однак він також згадує, що його сумніви усунуті не повністю і що літописний похід 907 р. не знаходить більше жодних підтверджень і він не може визначити причини походу і не може провести зв'язок між сусідами. [35, С. 64-65] Посилаючись на Я. Малінгунді, він розглядає угоду, яка оформилася в спеціальну записку під стінами столиці. І вважає, що не всі найважливіші статті договору були повторені у договорі 911 року [12, с. 236]. Він вважає, що оскільки там не йшлося про

виплату контрибуції, то варто припустити, що до 911 року її було виплачено. У будь-якому випадку він також зазначає, що обидві сторони були задоволені новим порядком і що вже в 911 руська дружина в числі 700 воїнів стала учасником походу Візантії проти Криту. Погіршення відносин між Візантією та Руссю почалися з успіхів візантійської політики на зовнішньополітичній арені. На думку Литавріна, візантійці вважали Русь союзником ще на початку 920-х. Зазначається, що в книзі про церемонії згадується отруєна грамота з печаткою в 2 золоті соліди. Єдиним відмінним у цьому плані фактом, що імператор Болгарії визнавався нарівну василевсом, через результати тривалих війн при Царі Симеоні, які закінчилися миром і шлюбом дочки Петра з онукою Романа Лакапіна. [27, С. 66-67]. Мабуть договір 911 року залишався в силі аж до 941 року і швидше за все Русь перебувала у дружніх стосунках із Болгарією. Враховуючи, що на початку X століття процес впливу християнства на русь набуває нових обертів, не без допомоги місіонерів-болгар, які проповідували слов'янською. Але у 930-х роках русько-візантійські відносини зіпсувалися. Мабуть, якісь акції руського князя викликали негативну реакцію в Константинополі. Посилаючись на Лева Діякона Г.Г. Літаврін згадує діалог Іоана Цимисхія та Святослава, у якому перший посилався на порушення договору Ігорем та його військову поразку. У той час імперія мабуть більше орієнтувалася на союз із печенігами, а не з Руссю. Незважаючи на готовність визнати частину провини через розірвання договору 911 року, яка Візантія була готова взяти на себе, але й мабуть Русь, посилаючись на договір 944 року, не зовсім точно виконувала свою частину договору. Імперію мабуть спантеличував факт можливості закріплення Русі у гирлах Дніпра чи Криму, якщо брати до уваги повідомлення Кебриджського аноніма, то побоювання вважатимуться обґрунтованими.

У повідомленні Кембриджського аноніма згадується X-л-гу, цар Русії, який отримує дари від Романа Лакапіна, що и підштовхує його для нападу на Хазарію.

Далі ми дізнаємося що Хельгу приходить уночі до міста С-м-к-раю і захоплює його «у злодійський спосіб». У відповідь на ці дії Песах, хазарський воєвода пішов у гніві на міста Романа побив там безліч чоловіків і жінок. [30, с. 118-119]. Також згадується про похід і проти Х-л-гу та його поразку. І про те, що Песах підкорив собі його і змусив воювати проти Романа зі словами «Якщо так, то йди на Романа і воюй з ним, як ти воював зі мною, і я відступлю від тебе». Таким чином, він змусив Х-л-гу воювати проти Константинополя. І анонім також залишає згадку про грецький вогонь (мабуть) і повідомляється, що військо Х-л-гу зазнало поразки. Після цих дій Х-л-гу пішов у похід до Персії, а після русі підкорилося владі хозар.

Очевидно розповідь охоплює події які розповідають про напад на Хазарію, здійснений князем Ігорем. Будучи підкупленим візантіянами він напав на фортецю Самкерц, яка контролювала Керченську протоку. Після цього хозарський полководець перемагає Ігоря та змушує його розпочати війну проти Візантії. Подальші події дуже сильно нагадують події 941 року та невдалий похід Ігоря на Константинополь. В результаті якого Ігор зазнає поразки та його флот був знищений грецьким вогнем. Правильна ідентифікація руського князя у Кембриджському документі (Олег, Хельгу) є дискусійною. Надалі в оповіданні аноніма слідує похід до Персії, подробиці якого не розголошуються, але згадується, що Х-л-гу загинув у Персії.

Виступ Ігоря на Константинополь не став раптовим для імперії, мабуть про військо, що наближається, вони дізналися від болгар. Коли руський флот прорвався через Босфор та його флот було розгромлено, частина війська висадилася на берег, а головні сили відійшли у мілководдя. [35, с. 69]. Г. Літаврін посилаючись на Н.Я.Полового, який свої аргументи підкріплював Кембриджським документом, що дружина Ігоря після своєї поразки повернувся додому, а війну продовжував його воєвода Хельгу, який згідно з документом здійснив похід до Персії і там і загинув. [54, с.139-142]

Також він зазначає, що в історіографії популярна думка, що князь Олег, якого зіставляють з Хельгу Кембриджського Документу, який на їхню

думку правил до 941 року в Києві, цього ж року став на чолі війська, здійснив похід на Константинополь, а після поразки відвів війська на Берда і там і загинув. Інша група вчених вважає, так само спираючись на ті ж джерела, що існувало два Олега-Хелгу один з яких правил у Києві і не залишав його, а інший ймовірний правитель Чернігівського чи іншого князівства, який вирушив у похід на Візантію, а після поразки під Константинополем здійснив похід на Бердаа і трагічно загинув. [35, с. 70-71]. Г. Літавріну важко вибрати одну з гіпотез, але він зазначає труднощі в порівнянні Олега з Хельгі. Зазначається, що Хельгі не названо правителем Києва. Також зазначається, що правителем Русі в той період за даними Лева Діакона і договору 944 року відзначається виключно Ігор, а Лев Діакон безпосередньо пов'язує похід з Ігорем, що було б малоймовірно якби він був лише співправителем, вважає Г. Літаврін. [35, С.-71] При цьому фіксується, Ігор справді повернувся раніше свого війська, але він це зробив швидше після другої битви, після якої більша частина його армії вирушила на Кавказ. З питання давньоруських джерел та їх розбіжності з візантійськими даними, відзначаючи Н.Я. Полового і Щапова враховуючи їхні погляди на проблему, які показують, що розміри поразки руської дружини в морському бою були перебільшені, а зі зворотного боку давньоруські джерела применшують масштаб поразки і зовсім не згадують.

Проте Г.Г. Літаврін визнає зв'язок походів на Візантію та наступних походів на Кавказ цілком ймовірним. І при цьому зазначає, що руська дружина йшла на Схід незалежно від того, чи був успішний набіг на Константинополь чи ні. Г.Г.Літаврін також припускає, що похід на Константинополь і потім на Схід можливо ставив собі обидві цілі у зв'язку з їхньою географічною близькістю та бажанням досягти їх з найменшою витратою сил [35, с.-72].

У зв'язку з неоднозначними висновками Літаврін залучає уривки з маловідомих джерел, відповіді Костянтина Багрянородного на послання митрополита Кизикського Феодора у якому згадується навала деяких

«скіфів». Деяких дослідників яких згадує Литаврін, наприклад такий як Каждан не допускає думки, що війська русів досягли околиць столиці, а навпаки, він вважає, що флот був розгромлений неподалік Босфору і після цього руси розоряли Віфінію за допомогою човнів поки їх флот не був розбитий увдруге і вони не відступили суходолом.

Н.Я.Половий у своїх дослідженнях часто ставить питання відповідності давньоруських джерел з візантійськими щодо відомостей про походи Ігоря на Константинополь. Вирішує цю проблему він через реконструкцію деяких ознак первісного руського джерела, які мабуть існували в усній формі народного переказу. Але незважаючи на це вказівки деяких руських та візантійських джерел не дозволяють говорити про те, що воїни надто поширювали інформацію про невдалий похід. Тому Н.Я. Половий вважає, що грецькі звістки про перший похід Ігоря на Константинополь у якийсь момент з'єдналися з якимось руським джерелом. [56, с. 86]

Але що це було за джерело у вигляді усного переказу чи офіційний запис? Також слід згадати, що в результаті з'єднання повідомлень, які руські літописці почерпнули з Хроніки Амартола і Житія Василя Нового, Н.Я. Половий розглядає ці дивні повідомлення. Він робить висновок, що упорядники перших руських повідомлень користувалися візантійськими джерелами, але не просто переписали, а й доповнили ці відомості з якогось руського джерела. Що вже мало місце під час перекладу Житія Василя Нового, згадує Н.Я. Половий.

Згадуючи Хроніку Амартола, яка входить у всі руські оповіді про похід 941 року, а Житіє Василя Нового лише в деякі Н.Я. Половой також повідомляє, що більшість руських літописів і хронографів сягають оригіналу Хроніки Амартола, а її першої редакції. Ця редакція дозволила скласти матеріал для «Хронографа за великим викладом», який до нас не доходить, але відновлюється за допомогою «Еллінського літописця» другої редакції. Також повідомляється, що «Хронограф за великим викладом» дав матеріал для «Повісті минулих літ». [56, с. 88]

Також можна сказати, що порівнюючи дані відомості, більшість дослідників згідно з тим, що збережені тексти про похід 941 року були складені при використанні текстів Хроніки Амартола і Житія Василя Нового. Ця розповідь проходить через кілька етапів, поки не була остаточно відредагована автором Повісті минулих літ. Н.Я. Половий повідомлює, що війна, яка почалася в 941 році, за візантійськими джерелами, складалася з двох етапів, перший з яких проходив неподалік Константинополя і закінчився морською битвою, в якій руські дружини вперше зіткнулися з грецьким вогнем, а другий протікав у Малій Азії і закінчився другою поразкою руського флоту.

Н.Я. Половий наводить описи цих двох етапів, посилаючись на Хроніку Амартола, а в Житті Василя Нового міститься вся розповідь про військові дії неподалік Ієрона (візантійський порт азійському березі Босфору) і який зводиться до того, що вся розповідь оповідає, що царський флот не пропустив руський флот до Константинополя і вони відійшли у мілководді Малої Азії. А після цього йде розповідь про подальші воєнні дії в Малій Азії. [56, с. 88].

Наводячи розповідь з Новгородського першого літопису і Хронографічної палей яка основана на амартолівському описі першого етапу русько-візантійської війни 941 року, яка закінчується першою морською битвою і де опущена вся друга половина амартолівської розповіді про похід 941 року, що стосується війни в Малій Азії. У Н.Я. Полового складається враження, що автор найдавнішого хронографа був твердо переконаний, що перший похід Ігоря завершився після першої морської битви, а тому з Хроніки Амартола він і взяв лише, що він вважав за відповідне його уявленню.

Про автора Еллінського літописця Н.Я. Половий повідомляє, що про нього нічого не відомо, але зазначає, що оповідання, що збереглися в Новгородському літописі і в Хронографічній палей, були створені під

впливом Хроніки Амартола і чомусь звідти були взяті лише опис першої половини походу 941 року і лише першої морської битви. [56, с. 89]

Цей факт, що автор опускає подробиці подальших дій і вдаючи, що похід 941 року закінчився на першому зіткненні біля Іерона, Н.Я. Половий не залишає без пояснень. Наприклад, у «Еллінському літописці» другої редакції, навпаки, фіксуються обидві частини амартолівської розповіді про похід 941 року, але «они представлены не как две части одного похода, а как два самостоятельных похода, из первой половины амартоловского рассказа сделан первый поход Игоря, из второй половины, описывающей войну в Малой Азии, сделан второй поход.» [56, с. 89] Мабуть до цих двох походів додається і той що вони зупинили на Дунаї.

Таким чином «Еллінський літописець» [8,с.256] розповідає нам про три походи за участю Ігоря, з яких один невдалий, другий наполовину вдалий, а третій переможний. І мабуть автор цього хронографа твердо стоїть на позиції, що перший похід під управлінням Ігоря закінчується на першій морській битві біля Іерона і тому він оповідає про особливий похід до берегів Малої Азії, не враховуючи, що після рішучої поразки руський флот вирушив до берегів Малої Азії. , а чи не назад на Русь. Виходить, що у «Еллінському літописці» перший похід Ігоря на Константинополь закінчується після першої поразки.

Н.Я.Половий відзначає цю грубу помилку автора хронографа, але й наголошує на незрозумілості цієї помилки дослідниками. Другий похід під керівництвом Ігоря автором було зроблено з другого акту амартолівської оповіді. Друга війна на думку автора хронографа відбувалася лише у Віфінії. А торкаючись автора Повісті минулих літ, то автор у своїй розповіді прибрав другий похід Ігоря і додав Суд та Віфінію до переліку тих областей, які пограбував Ігор. Після цього відбувається морська битва, в якій руський флот зазнає поразки і після повертаються до Києва. Н.Я.Половий зазначає, що у Повісті минулих літ два акти походу 941 року зведені не до двох самостійних як у хронографі, а лише до першої половини походу і виходить, що з двох

етапів походу зробили один. [56, с. 89] І після цього Н.Я. Половий зазначає, що всі руські джерела навіть не згадують, що після першого походу Ігоря і поразки в морській битві відбувалася якась війна в Малій Азії.

Відомості з грецьких джерел про війну в Малій Азії руські літописці або відкинули або трактували за своїм. Деякі з них просто відкинули опис війни в Малій Азії, а другі зробили з нього самостійний похід Ігоря до Малої Азії, а третє просто уявили, що війна в Малій Азії відбулася на початку походу, до єдиної морської битви. Н.Я. Половий після порівняння двох груп руських джерел, про перший похід очолюваний Ігорем, з один одним, він робить висновок, що незважаючи на незначні відмінності, у них є багато загальних моментів.

Про Новгородський літопис і про Хронографічну палею, він зазначає, що руський флот і дружина з моменту прибуття до Босфору і до моменту рішучої морської битви грабували тільки околиці Константинополя, але Лаврентіївсько-Іпатіївські списки літопису та «Єллінський літописець» розповідають про те, Прибуття до Босфору і на момент рішучого морського бою, руські війська громили як передмістя Константинополя, а й узбережжя Малої Азії. [56, с. 90] Н.Я. Половий відзначає різницю між Новгородським першим літописом і Хронографічною палеєю з одного боку і «Єллінським літописцем» з іншого, що полягає у зображенні початкових подій 941 року. Подальші події цього походу переважають у всіх руських джерелах досить одноманітно. У всіх цих джерелах після пограбувань, руський флот починає вирішальну битву з візантіянами, а після битви повертаються на Русь. Таким чином, всі руські джерела закінчують війну 941 року після першої битви у Ієрона. Ця картина походу, яка повторюється над одним, а майже переважають у всіх руських джерелах дані про похід 941 року, не переконує Н.Я. Полового і дозволяє на його думку списати все на звичайну помилку при переписуванні грецьких джерел. [56, с. 90]

Зазначаючи що всі руські джерела, незважаючи на безперечне використання Хроніки Георгія Амартола і Житія Василя Нового в

давньоруських перекладах, показують загальну схему походу 941 року, не тільки схожою на загальну схему візантійських джерел, яка цілком протилежна, і тому те, що в літописному оповіданні про похід 941 року, в якому руське джерело поєднується з візантійським, і що безсумнівною частиною є саме оригінальна схема розповіді про похід 941 року [56, с. 90].

Також він зазначає, що дана схема оповіді є загальною та стійкою для компілятивних давньоруських пам'яток про похід 941 року, який є основою за якою запозичувався матеріал із візантійських джерел. Дана схема обросла формами та фразами з візантійської традиції, але в огляді першого походу, який очолив Ігор, Н.Я. Половий не знаходить довіри до візантійської розповіді. На його думку, після років і зміни літописців, які описували походи руських князів, змінилося також і коло матеріалів, але зазвичай всі давньоруські автори, починаючи з найдавніших хроністів, значно більше довіряли звичній руській схемі походу 941 року, використовували візантійські джерела в основному як додаткові матеріали. до руських джерел. І гобільне цитування даних візантійських джерел у руських пам'ятниках може бути вагомим аргументом проти цього висновку, на думку Н.Я. Полового [56, с.91].

Н.Я. Половий стверджує, що князь Ігор повернувся на Русь відразу після поразки у Іерона і також зауважує, що у всіх руських джерелах нічого протиставити цьому аргументу. Але й так само не можна спростувати твердження візантійських джерел про відхід руського флоту до берегів Малої Азії після першої поразки. На думку Н.Я. Полового очевидно, що під час битви у Іерона руське військо розділилося, одна частина на чолі якої стояв Ігор, яка вирушила назад на батьківщину, а друга пересуваючись до малоазійського берега воювала там ще три місяці.

Н.Я. Половий вважає, що поділ руського війська, міг бути і випадковим у запалі тієї битви, коли зневірені руські воїни намагалися врятуватися від грецького вогню. Але також він не заперечує, що поділу руського війська і не відбувалося, а припускає, що, крім морських сил, у

Ігоря було ще й піше військо. Тим часом, як морські сили вступили в битву з візантійцями у Єрона і після поразки відступили в дрібні води Малої Азії, тоді піше військо могло пограбувати в передмісті Константинополя. І саме серед пішого війська на думку Н.Я. Полового знаходився Ігор у момент розгрому руського флоту у Ієрона, після якого військо думаючи, що весь його флот знищено, відступило на батьківщину. Цю думку він підкріплює словами Лева Діакона у тому що Ігор дивом врятувався, бо після битви у Ієрона у якому більшість руського флоту було знищено, а решта суду сховалися біля узбережжя Малої Азії, а Ігоря з його пішою дружиною було мало кораблів [56, с. 91-92]. Припускаючи навіть, що військо Ігоря випадково розділилося в запалі битви в Ієрона і всі його воїни були впевнені, що вони єдині, що вижили, то на думку Н.Я. Полового немає нічого дивного в тому, що руські джерела згадують похід 941 закачують цей похід на першій морській битві. У разі немає підстав припускати, що у руських джерелах навмисне складено версія на догоду великокняжому столу і перебіг подій було змінено, тобто припущення що у основі розповіді про похід лежать народні перекази [56 с. 92].

Але якщо ж поділ війська Ігоря був не випадковим і Ігор навмисне покинув військо і відступив до Києва, то Н.Я. Половий ставить питання про вплив офіційної князівської версії походу на складання літописної версії або на крайній випадок складання першого офіційного літописного запису. Н.Я. Половой висловлює цікаву версію, що й командувачі військом від імені Ігоря та її найближчого оточення люди, яке наводячи згадки Лева Діакона, уміщалося на десяти човнах, насправді знали про поділ руського війська після поразки у Ієрона і цим залишили більшу частину війська і повернулося на батьківщину, але треба було уявити похід таким чином, щоб князь Ігор та його оточення виявилися як би єдиними учасниками походу, які врятувалися від руйнівного впливу грецького вогню [56, с. 92].

Але на питання з чим ми маємо справу, зі стихійно розвиненою народною версією походу або сформульованою на замовлення правлячої

князівської родини, Н.Я. Половому поки що важко. Але в будь-якому випадку руські джерела повідомляють, що Ігор був відрізаний від свого війська і повернувся на Русь після поразки у Іерона. Таким чином, процес створення даних оповідань про перший похід Ігоря, Н. Я. Половий виділяє або в якомусь джерелі, яке можливо існувало в усному вигляді або у формі офіційного запису. І рисою даного джерела було твердження, що Ігор повернувся додому після першої битви. Укладачі руських літописів безумовно добре знали це джерело, бо згодом вже перекладач Житія Василя Нового і після автора Повісті минулих літ доповнювали текст Житія новими відомостями, про те, що болгари послали візантійцям звістку про похід Ігоря, і також повідомляли, що говорили воїни, у Києві [56, с. 92].

Керуючись версією руських джерел, про продовження війни не могло бути й мови після застосування візантійцями грецького вогню та розгрому руського флоту, і князю Ігорю нічого не залишалося, як повернутися на Русь. Також Н.Я. Половий вважає, що поразка руського флоту у Іерона було перебільшено руськими джерелами і що флот був досить боєздатний, щоб продовжувати бойові дії в Малій Азії ще три місяці. Н.Я. Половий також посилаючись на повідомлення з Житія Василя Нового згідно з яким русів не пустили до Константинополя, робить висновок, що про передчасне «згущення фарб» треба звинувачувати не візантійських авторів, а руських літописців, які обмежили всю війну однією битвою. Автор Першої Новгородської літопису і Хронографічної палей, мабуть, просто вилучив усю другу половину амартоловського оповідання про русько-візантійську війну в Малій Азії, бо на його думку вона не відповідала усталеним уявленням про неї [56, с. 93]. Навіть автор «Еллінського літописця», який жив дещо пізніше, коли звична для руських джерел версія починала слабшати і втрачати свою актуальність, то в такому разі він вважав за краще вигадати новий похід Ігоря до Віфінії. Але це не змогло змінити звичного уявлення про похід 941 року, що він закінчився після першої поразки. За схожою схемою діє і автор Повісті минулих літ, який стверджує, що вся війна в Малій Азії це події, що

передували рішучій і єдиній морській битві. Залучення Житія Василя Нового при створенні оповіді про похід 941 року, який зберігся в «Еллінському літописці» та в Повісті минулих літ, нічого крім помилок за фактом не дало, бо він використовувався як ілюстрація першого походу, а не другого як потрібно. Виходить, що аналіз руських джерел показує, що руський флот був поділений під час бою і частина флоту повернулася до Києва після нього. Н.Я. Половий вказує, що схожі відомості про похід та поділ руського війська є і Ліутпранда. Порівнюючи Житіє Василя Нового з повідомленням Ліутпранда, то Житіє Василя Нового описана лише друга половина війни, а в Ліутпранда, тільки про першу половину війни, яка закінчилася після першої морської битви[56, с. 93]. Але також відзначаються неясність яка саме битва мається на увазі у Ліутпранда перша чи друга.

Н.Я. Половий висловлює аргумент, який може встановити який саме похід мав на увазі Ліутпранд. Цілком ймовірно що руський флот раніше не стикався з грецьким вогнем і мабуть навіть не підозрював про існування такої зброї, але до другої битви, руська точно знав чим загрожує зближення з візантійськими кораблями. Наприклад автор Житія Василя Нового, який описуючи другий бій, з неприкритим подивом повідомляє, що руський флот «охопив страх і трепет» перед візантійськими кораблями настільки, що вони боялися зближуватися з грецьким флотом. І навіть коли кораблі двох протиборчих сторін зближались між собою, то руські воїни воліли залишати свої судна, воліючи втопитися, а не згоріти [56, с. 94].

Тим часом Ліутпранд повідомляє, що руський флот поведився зовсім інакше, сміливо зближувався і брав кораблі на абордаж і прагнули взяти візантійців живими, доки ними не полився грецький вогонь. І він також повідомляє, що після битви руський флот плавав у мілководді, щоб уникнути візантійського флоту з великим осадом. Але тільки після першої поразки руський флот відійшов у мілководді Малої Азії. І Н.Я. Половий робить висновок, що у Ліутпранда згадано саме першу морську битву. Ліутпранд каже, що Ігор відступив до Києва після першої морської битви, а закінчує

розповідь знищення руського флоту. З цього повідомлення випливає, що деякі воїни врятувалися добравшись до берега і врятувалося і кілька суден, а більшість кораблів сховалося в Малій Азії. Також варто відзначити, що Хроніка Георгія Амартола і Житіє Василя Нового повідомляє, що після поразки у Іерона руські війська спалили Стенон. Виходить, що після першої поразки руські війська спалили Стенон, який був посередині Босфору на європейському березі [56, с. 94-95].

З Хроніки Георгія Амартола і з Житія Василя Нового ми знаємо, що після поразки руського флоту у Іерона, руським військам, які врятувалися біля берегів Малої Азії, був відрізаний шлях до відступу, бо важкі грецькі хеландії заважали їм вийти в море. Виходить, що руські морські сили було неможливо робити будь-які дії перебуваючи на мілководді. Отже, Н.Я. Половий робить висновок, що загін руських військ, який пограбував Стенон відразу після поразки у Іерона, був саме тим залишком воїнів, які відступили до європейських берегів Босфору. Руські війська хотіли помститися за завдану їм раніше поразку і були жорстокі до населення. А воїни, які перебували в Малій Азії і яким було перекрито шлях відступу, могли грабувати узбережжя Малої Азії: Віфінію, Іраклію, Нікомідію та Пафлагонію. Але здійснювати висадки на європейський берег Босфору вони не могли, про що свідчить і Хроніка та Житіє [56, с. 95].

А Ліутпранд повідомляє, що Ігор повернувся додому після поразки, але нам уже відомо, що руський флот продовжував війну ще протягом трьох місяців. У такому разі без сумніву до Києва повернулася менша частина війська на чолі з Ігорем і повідомила про поразку. Після того, як вони пограбували Стенон, дружина Ігоря повернулася до Києва і почали поширювати історії про поразку, але можливо навіть не знали, що половина його війська була відрізана від них у Малій Азії і можливо тому від них було відомо лише про одну поразку. Цікавим є факт, що з джерел невідомо куди після другої битви вирушило руське військо. Далі Н.Я. Половий аналізує Кембриджський документ, наводячи деякі відомості з нього.

У Документі повідомляється цікавий факт про якогось руського князя Хельга, якого імператор Роман Лакапін підбурює здійснити похід на хозар, які пізніше змушують його напасти на Візантію. Також у Кембриджському документі міститься інформація про війну Русі з Візантією, під час якої руський флот спалили грецьким вогнем. Н.Я.Половий вважає, що свідчення розповідає саме про перший похід Ігоря та Хельгі був одним із його учасників. Також у документі походи пов'язані з хозарськими подіями. І Н.Я. Половий переконаний, що до першого походу на Константинополь, за договором із візантійцями, Ігор послав військо на Крим із Хельги на чолі. На його думку, цього не могло статися в 941 році, бо вищезгаданий Хельгі в цей час уже воював з візантійцями у Іерона. За припущенням Н.Я. Полового похід міг відбутися лише після скресання Дніпра, тобто наприкінці травня, на початку червня. Наголошуючи на захопленні Хельгі фортеці Самкерц, то хозарський полководець Песах не відразу виступив проти руської дружини, а мабуть воював з візантійцями, спочатку захопив кілька фортець і повів військо до Херсона [56. с. 99].

І лише після цього він пішов війною проти Хельгі. Ця військова кампанія з тривалості мабуть була не дуже тривалою. За оцінкою Н.Я. Полового вона могла початися і закінчиться в один 941 рік, тому можливе припущення, що Хельгі захопив Самкерц в 940 році і там він провів зиму. На думку Н.Я. Полового таке довге перебування дружини на захопленій території свідчить про загарбницький, а не грабіжницький похід руської дружини. Мабуть у початкові плани Хельгі не входила війна з візантійцями і, мабуть, він робить це з примусу. За свідченням Кембриджського документа саме Песах, хозарський полководець примушує Хельгі до нападу на Константинополь. Але Н.Я. Полового не влаштовує ця відповідь, бо він вважає дивним, що Хельги так швидко погоджується на вимоги Песаха і йде війною на Константинополь.

І ще підозріло, бо автор документа вказує на те, що полководцю були не чужі «зłodійські способи» війни і дивно, що він вирішив

дотриматися всіх вимог, а не вирушити додому. І ще дивніший факт, що незрозуміло звідки після поразки від Песаха Хельгі взяв свіжі сили для походу на Константинополь. Похід у якому руський флот зазнав кілька поразки і потім чотири місяці грабував Малу Азію. Хельгі, мабуть, діяв обережно, бо не знаходив у собі сили діяти відкрито. Очевидно він спирався більш реальну військову силу в особі князя Ігоря, який мабуть і вирішив напасти на Константинополь. На думку Н.Я. Полового, саме Ігор наказав Хельгі помиритися з хозарами і повернути їм усе награбоване і йти в похід разом із військом. Для війни з Візантією треба було прикрити тили та помиритися з Хазарією, що й мабуть наказ Ігор Хельги. Бо під час кожного погіршення відносин з Руссю Візантія зверталася за допомогою до Хазарії. Але мабуть Ігор заздалегідь укладає союз із Хазарією і потім оголошує війну візантійцям. І, мабуть, військо Песаха продовжило війну проти Візантії в Криму, а військо Ігоря пішло на столицю.

Очевидно Хельги не особливо хотів віддавати награбоване і розпочинати війну з Візантією, а його інтересах була війна з хозарами, але мабуть він погоджується проти своєї волі. Також аналізуючи джерела Н.Я. Полової робить висновок, що в похід вирушили дві армії, одна з Києва, яку очолює Ігор, а друга з Криму на чолі з Хельги. Також він знаходить підтвердження свого аргументу у Житті Василя Нового, яка повідомляє, що до того, як його вісті поширилися серед народу, і вісті прийшли з Херсона, бо армія наблизилася до херсонських областей. І, очевидно, спочатку вести про похід на них вони дізналися від болгар, а потім від херсонського стратигу. І в цих повідомленнях Н.Я. Половий знаходить кілька дивно, бо руські джерела за основу яких взято Житіє Василя Нового зовсім не згадує про попередження[56, с. 99-100].

Потім він знаходить дива в наближенні руського війська до Херсона, бо не вважає, що він міг лежати на шляху до Константинополя. І також ні в «Еллінському літописці» ні в Повісті минулих літ немає відомостей про попередження корсунців 941 року. Але немає повідомлень про загрозу

руських військ безпосередньо кримським областям. Н.Я. Половий цілком визнає, що й флот рухався вздовж Керчі вздовж Кримського узбережжя, але на чолі флоту був Ігор, а Хельгі. Мабуть військо йшло суходолом і по воді, мабуть Ігор очолював сухопутну частину війська, а Хельги морську та обидві половини війська зустрілися в гирлі Дунаю, для подальшого шляху на Константинополь. І, мабуть, війська витратили деякий час на возз'єднання, бо корсунські послы встигли прибути до столиці.

Але Житіє Василя Нового каже, що вести про наближення руського війська донесли болгари раніше за корсунського посла на кілька днів, мабуть вони повідомили про військо Ігоря, яке рухалося по суші, а корсунський посол мабуть повідомляв про морське військо. Таким чином ми маємо двох відомих ватажків походу, якими є Хельгі та Ігор. Один з яких Ігор пробув у цьому поході до першої поразки, а Хельги до кінця. Після першої битви військо розділяється, можливо, ненавмисно, а можливо і ні. Мабуть, після чотирьох місяців війни з Візантією в Малій Азії, Хельгі не повертається до Києва, а йде походом до Персії, що автор Кембриджського документа зазначає, що йому було соромно повернутися до своєї країни. Мабуть Хельге розуміючи своє невдачу в поході на Самкерц і поході на Візантію, вирішив поправити своє становище в нових походах і вирушити на Каспій з його багатими мусульманськими містами. Хазари на думку Н.Я. Полового з радістю його пропустили, і він загинув у своєму останньому поході [56, с. 101-102]. Мабуть, небажання Хельги повертатися на Русь натякає на його неприязнь до антивізантійської політики Ігоря, але противитися він їй не міг. Н.Я. Половий вважає, що Хельгі був у повному підпорядкуванні у Ігоря, через що проти волі вирушив із ним у похід на Візантію.

Тому Н.Я. Половий припускає, що, можливо, між ними стався конфлікт і військо розділилося через це, а не в запалі битви. І мабуть якщо розрив стався, то одному не залишалося нічого, крім того, щоб повернутися додому, а другому вирушити на пошуки авантюру. Також він припускає, що Хельгі міг бути вождем якоїсь бродячої варязької дружини, яку Ігор

незадовго до свого походу відправив на хозар, а потім наказав іти в похід проти візантійців. Про це, на думку Н.Я. Полового, говорить його скандинавське ім'я. Мабуть, після поділу з Ігорем Хельге втратили будь-який зв'язок з Руссю і їм довелося вирушити на нові авантюри.

Походи Ігоря проти Візантії Н.Я. Половий інтерпретує як вагомий аргумент у переговорах щодо укладення більш вигідного договору, який би встановив нові вигідніші економічні та політичні відносини для Русі. Але якщо припустити, що Хельге справді був вождем бродячого варязького загону, то інтереси саме Ігоря і Русі йому могли означати менше, ніж вигода від розбою і грабежу. Навіть якщо припустити, що Ігор разом зі своїм оточенням через свою боягузтво і некомпетентність покинув військо і втік до столиці, а після великокнязівська позиція відстоювала саме позицію про те, що трапилася лише одна битва при Ієроні, після якої Ігор і втік, то Н.Я. Половий зазначає, що це лише можливі гіпотези не мають достатньо доказів. Єдиний факт відзначений Н.Я. Половим, це те, що Ігор повернувся до Києва відразу після першої битви з візантійцями і що літописці використовують грецькі свідоцтва про похід і переробляли їх [56, с. 102]. Таким чином, якщо пов'язувати відомості джерел, на думку Н.Я. Полового, можна відновити повну картину першого походу Ігоря на Візантію. Спочатку військо Хельги було відправлено в похід на фортецю Самкерц у Криму, але похід провалився і змінилася і міжнародна обстановка, і Ігор вирішив зібрати похід на Константинополь. Послухавшись наказу Ігоря Хельги укладає мир із хозарами та погоджується воювати з хозарами проти греків. Після цього руський флот грабує околиці Константинополя доти, поки візантійці не збирають війська. Після першої морської битви, в якій візантійці застосували грецький вогонь, флот Русі був поділений на дві частини, перша висадилася на березі Босфору, розробила Стенон і вирушила до Києва, а друга була відрізана в мілководді Малої Азії і під командуванням Хельги воювала там ще три місяці. А після боїв у Малій Азії загін Хельгі вирушив до Персії, де й загинув і лише невелика частина загону повернулася до Києва [56, с. 104].

Враховуючи, що суперечливі дані про другий похід Ігоря створюють труднощі у спробах правильно його датувати. Важливо встановити обґрунтовану дату для другого походу Ігоря та походу на Бердаа. Про перший похід досить точно відомо, що він стався в 941 році, але те, що стосується другого походу, його датують по-різному. [22, с. 439-441] І навіть відзначаючи якийсь різнобій у повідомленнях, але більшість дослідників датують його 944 роком, але деякі схиляються до 943 року. Також як зазначає Н.Я. Половий, що в Повісті минулих літ зазначено, що між першим та другим походом проміжок у два роки. Далі Н.Я. Половий зазначає, що укладання договору з Візантією відбулося 944 року, згадує про тодішню політичну кризу у Візантії пов'язану зі поваленням імператора Романа Лакапіна його синами співправителями [57, с.138-140]. Деякі дослідники датують цей договір 945 роком, але Н.Я. Половий зазначає, що договір у такому разі не міг бути ратифікований імператорами. Укладання договору він пов'язує з прибуттям варягів, які брали участь у поході у військах Ігоря, на його думку вони не могли прибути раніше відкриття північних річок і власне не могли з'явитися в поході раніше червня. На думку Н.Я. Полового, Ігор укладає перемир'я з греками і отримує від них дари, відправляє печенізькі орди на Болгарію і повертається до Києва. Таким чином, шлях від Дунаю до Києва потрібно було витратити близько місяця і отже Н.Я. Половий робить висновок, що Ігор міг повернутися до Києва не раніше липня. Після повернення Ігоря до Києва між Руссю та Візантією почалися постійні місії з дипломатичною метою перед ратифікацією нового договору. Протягом цього часу візантійські послы двічі побували у Києві. Враховуючи час перебування послів у Києві та час потрібний на вироблення договору, на все це вони витратили близько восьми місяців.

І мабуть, що руська сторона не відразу прийняла договір, а навпаки, брала активну участь у його обговоренні. Дані дипломатичні переговори вимагали багато часу і послы намагалися пристосувати цей договір до правової системи обох держав [57, с.138-141]. Якщо також враховувати, що

Роман Лакапін надіслав перше посольство одразу після переговорів на Дунаї, і Ігор на той момент уже був у Києві. І якщо додавати кілька місяців до дороги послів до Києва і в такий спосіб вийде лютий-березень 944 року. А якщо додавати до цього час підготовки договору та його обговорення, то дата спокійно перетікає у 945 рік. І ці дані на думку Н.Я. Полового говорять проти другого походу Ігоря 944 року. Але він пропонує датувати цей похід 943 роком і таким чином з урахуванням дороги та обговорення договору вони мали достатньо часу виробити договір до повалення Романа Лакапіна. Певне укладання довелося на 944 рік, бо Повість минулих літ містить інформацію що укладання договору прийшлося на літо. Таким чином йдеться про зиму/осінь 944/945 року, бо це відбувається до смерті Ігоря в 945 році.

Цікавим фактом є те, що вже давно було висловлено думку про зв'язок походів Ігоря 944 року і нальоту на Бердаа. І зазвичай похід на Бердаа приурочувався саме до походу 944 року. Н.Я. Половий повідомляє, що руська дружина приходить у Бердаа на човнах і йде також на них. І цей висновок унеможлиблює проведення походу в зимовий час. А також нам відомо, що руські війська перезимували до Бердаа. Таким чином, існує проблема часу знаходження руських дружин у Бердаа. Н.Я. Половий наводить повідомлення Мойсея Каганкатваці, який повідомляє, що руські війська перебували там півроку. І таким чином через те, що Мойсей Каганкатваці походив з даної місцевості і був сучасником цих подій або навіть їх можливо учасником. Після захоплення Бердаа руські війська невдовзі вирушили в глиб країни і розорили Мерагу. Під час цього нападу у них виникли труднощі з вживанням плодів, що викликає у них у війську епідемію. Відштовхуючись від цього, Н.Я. Половий вважає, що період присутності руської дружини в Бердаа приходився також і на осінь, бо в цей час визрівали плоди, які їх занапалили [57, с.144].

Виходить, не маючи більш точних дат і джерел, але маючи згадку про зиму і шестимісячний термін перебування русів у Бердаа, можна встановити, що руські війська прийшли в Бердаа у вересні-жовтні 943 р. і пішли в

березні-квітні 944 року. Таким чином, Н.Я. Половий встановлює, що похід на Бердаа відбувається після другого походу Ігоря, якого зупинили на Дунаї візантійці влітку 943 р. Також він наводить повідомлення Масуді про те, що правитель Ширвана, коли захопив Дербент, наказав побудувати там стіни, що свідчить про те, що руси перед тим як захопити Бердаа, намагалися взяти Дербент. Також Н.Я. Половий наводить дані щодо монетних скарбів по всій території експансії варягів. Він зазначає багатство скарбів, які можуть містити трофеї від нападу на Бердаа і робить висновок, що вони були зроблені заможними людьми, але й зазначає, що скарбів з монетами, які були б датовані 944 або 945 роком, зовсім не виявлено. Також він зазначає, що скарби, які фіксуються до 943 року, були знайдені на величезному просторі від Скандинавії до Оки і спираючись на це, він робить висновок, що крім варягів у поході брали участь і місцеві східнослов'янські племена. Він проводить аналогію між своїми припущеннями та складом другого походу Ігоря. Наводячи дані з поеми Низамі «Іскандер-Наме» [11, 782 с.] в 943 році, він проводить аналогію між цими повідомленнями («зібрав військо з семи провінцій залежних від Русі») та своїми здогадами. І згадуючи похід Ігоря, він також зазначає, що в ньому брало участь сім народів, [12, С.33] вважаючи, що ці дані підтверджують зв'язок двох походів [57, с. 145]. Зазначає він також і той факт, що Ігор шукав союзників скрізь, де тільки міг знайти. У його війську були варяги і печеніги яких йому вдалося найняти. І мабуть Ігор відправляв свої посольства до болгар та угорців з метою втягнути їх у війну проти Візантії. Можливо, у плани Ігоря входило оточити Константинополь своїми військами з боку моря, а болгар та угорці мали підступити до нього з півночі. У цей момент слабшає візантійський вплив на Аланію і в цей же момент Візантія відбиває навалу угорців, а відносно союзних північних варварів для візантійців залишаються саме болгар. Н.Я. Половий припускає, що саме в цьому може полягати, що Ігор пропустив печенігів до Болгарії, які відмовилися брати участь у поході. І за його припущеннями греки могли схилити крім угорців ще й печенігів, адже крім Ігоря вони посилали данину

ще й їм. І за його припущеннями Ігор відмовляється від воєнних дій з такими ненадійними союзниками як печеніги на користь укладання торгового договору. І Візантія, яка була готова погодитися, аби не воювати з Ігорем. Але з такими різкими політичними змінами могли не згодні деякі учасники походу. Мабуть печеніги були задоволені дарами Візантії і награбованим у Болгарії, але справа з варягами була складнішою. Варягів, судячи з усього, відправили в похід на Бердаа за здобиччю [57, с.145]. Але в цих політичних інтригах Візантія виходить програна, оскільки їй був нав'язаний не вигідний для неї договір, а найбільшу вигоду від ситуації, що склалася, отримала Русь уклавши вигідний для себе договір.

Розділ 5

Відносини Хазарії і Русі та напад русів на Бердаа

Питання про роль Хазарії в історії та культурі домонгольської Русі отримало безліч різних оцінок, як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії, і позиції дослідників варіюються від крайніх ідеологічних позицій від ідеалізації до демонізації хозарського народу. Наприклад, хазари розглядаються як надзвичайно толерантний народ в питаннях віри, що зовсім не характерно для даної епохи, як захисники східнослов'янського світу від грабіжницьких набігів степових кочовиків, і навпаки, як захисники Східно-Кавказького і Каспійського регіонів від набігів русів, навіть вважаються засновниками Києва., відкидає або недооцінює їх роль в історії давньоруської держави.

Ібн-Міскавейх залишив розповідь, яка присвячена докладному опису походу. Починає він свою розповідь з опису зовнішності русів, їх манери боротися і звичаїв. Автор дає зрозуміти, що військо прибуло з-за моря, підійшло до міста за допомогою річки Кура, здійснило висадку і розбило військо в кількості 5 тисяч чоловік, але розмір війська русів автор не повідомляє. Військо захисників наполовину складалося з добровольців і бродяг і як повідомляє автор «не минуло й години, як Руси пішли на них атакою, що руйнує», велика частина війська розбіглася, опір зуміли надати лише загони Дейлемітів, але і вони невдовзі були зламані.

Після розгрому війська, армія атакуючих увійшла до міста і зробила незвичайну заяву в якій заспокоювали мешканців та говорили: «Нет между нами и вами разногласия в вере. Единственное чего мы желаем, это власти» [14, с.65]. На нас лежит обязанность хорошо относиться к вам, а на вас - хорошо повиноваться нам». Тем временем к городу стянулись мусульманские войска, но налётчики каждый раз заставляли их отступать. Но в некоторые моменты когда мусульмане атаковали, жители города оказывали

поддержку атакующим и бросали в русов камни. На что захватчики предложили не вмешиваться в отношения между властью и захватчиками, просто «заботиться только о самих себе», але коли подібний опір продовжив, руси дали відстрочку на три дні, а потім вчили різанину вбивши безліч людей, а потім взяли в полон 10 тисяч чоловіків і жінок. Далі вони зустріли в місті християнського переписувача, на ім'я Ібн-Самун, який запропонував русам встановити викуп полоненим у двадцять дирхемів, щоб «уравнять мусульман и христиан в уплате джизьи»[14, с.66]. Пропозиція відбила розбій, але не надовго, загарбники розраховували отримати більше видобутку з полонених, але коли їм це не вдалося, то вони «подвергли они мечу и убили всех до последнего человека, кроме небольшого числа, кто убежал по узкому каналу» [14, с.67]. Ібн Міскавейх описує, що часто після отримання викупу з полонених, загарбники не відпускали його, а намагалися більше дізнатися про його стан, щоб забрати більше видобутку. І дуже часто коли полонений розплачувався, то руси відбирали понад призначену суму, а іноді й усе майно, але коли вже не було чого відбирати, вони видавали йому шматок глини з печаткою, щоб убезпечити його від інших грабіжників. Таким чином руси змогли захопити великий видобуток і полонених, які, як згадує Ібн-Міскавейх. [14, с.67] були: «женщинами и юношами». Тим часом, коли відбувалося розграбування міста, емір Марзубан збирав війська добровольців із місцевого населення навколишніх земель загалом близько 30 тисяч осіб. Після виступу 30 тис. осіб захисників Ібн-Міскавейх каже, що це не справило сильного враження на загарбників і вони продовжили опір і дали Марзубану кілька битв, в яких завжди перемагали.

Після того, як війська мусульман втомилися, їхній полководець вирішив вдатися до «військової хитрості». Коли руси захопили Мерагу і заданими Ібн-Міскавейха «накинулися на плоды, яких було багато сортів» і захворіли, а пізніше в їхньому стані почалася епідемія (можливо дизентерії), яка стала для них справжнім лихом і вони зазнали значних втрат. Цим вирішив скористатися Марзубан та влаштувати русам засідку вночі. Він

вирішив атакувати їх, оступивши зв'язавши боєм і заманити їх у засідку, обійшовши з флангу. Але атакувавши і почавши вступ, мусульманські війська продовжили відступ усупереч початковому плану, щоб запобігти поразці Марзубану довелося особисто повернутися на позицію і тільки тоді становище його війська вирівнялося, дейлеміти засоромившись, також повернулися на позиції. Мусульманське військо дало знак засідці і встояли у битві і, як повідомляє Ібн-Міскавейх. [14, с.68] завдали поразки, вбили ворожого воєначальника і завдали втрат, 700 осіб убитими. Залишки війська русів повернулися до фортеці, де й сконцентрували всі свої запаси та награване, а Марзубан не міг піти на штурм фортеці, бо дізнався про виступ Абу-Абдуллаха Хусейн Ібн-Саїда ібн-Хамдана в Азербейджан і був змушений залишити 4 тисячі людей для облоги поселення, а сам вирушив назустріч Абу-Абдуллаху. [14, с.68]

Облога тривала доки війська русів остаточно не втомилися, епідемія посилювалася і військо зазнало втрат. Вказівка на втрати загарбників дає можливість ібн-Міскавейху описати похоронний обряд русів, відзначаючи традиції ховати разом зі зброєю та слугами. А після облоги мусульманське населення вирішило пограбувати могили, щоб обзавестися озброєнням, зокрема відзначають саме мечі, які мали надзвичайно високу ціну на той час. [33,с.325].

Коли військо зазнало значних втрат, руси вирішили відступити, взявши з собою все награване, що вони змогли забрати разом із полоненими і вирушили до Кури, де на них уже чекали судна, на яких вони прибули.

Описуючи хоробрість нападників Ібн-Міскавейх наводить історію про п'ять живих русів, що залишилися. Мусульмани намагалися взяти їх у полон, але вбивши значно більше мусульман, згодом були вбиті, а останній забравшись на дерево вчинив самогубство.

Існує думка, що Ібн-Міскавейх записував свою розповідь спираючись на відомості сучасників.

Напад русів на Берда описано в історичному творі Ібн-ал-Асіра, автора XIII століття. Д. Марголіус у своїй статті доводить, що Ібн-ал-Асір свій опис міг взяти тільки в нього, бо порядком викладу та розташування деталей Ібн-ал-Асір дуже близький йому як переказ. Про похід русів у бердаа крім Ібн-Міскавейха та Ібн-ал-Асіра існує ще низка звісток у східних письменників, переважно у арабських істориків.[4. С.595]

З інших цікавих джерел також представлений твір Мовсеса Каганкатваці, вірменського історика X століття, автора «Історії країни Алуанк». Автор повідомляє нам цікаві подробиці цієї події. Мовсес повідомляє про напад північного народу прозваного «рузиками», а також повідомляє важливі відомості про чисельність військ нападаючих «не більше трьох тисяч». Повідомляється також про стрімку атаку через прохід Каспійського моря і досягли Партава (Бердаа), який не зумів чинити їм опору. Найцікавіше, що автор не повідомляє нічого про бажання «рузиков» захопити місто чи територію, а відзначає бажання розграбувати місто та «возвратится в свою страну со всевозможной добычей»[10].

Нізамеддін Абу-Мухаммед Ільяс ібн-Юсуф Нізамі, великий поет Персії, який помер у 1203 р., що все життя прожив далеко від Бердаа, у «Іскандер-Наме» у формі поеми, де фантазія химерно переплітається з історичною дійсністю, дає розповідь про похід Русів у Берда. Незважаючи на всю фантастичність побудови поеми (Олександр Великий бореться з Русами), і з неї можна витягти кілька цінних зерен[11, с.782].

Якут (пом. в 626 р. = 1229 р.), автор географічного словника, сучасник Ібн-ал-Асіра, присвячує походу їх у Бердаа наступні кілька рядків: «І вони (Руси) - ті самі, володіли Бердаа і спустошили його, доки Аллах не звільнив його і не занапастив їх».

Абу-л-Фіда (пом. 732 р. = 1332 р.) дає дуже коротке повідомлення про похід на Бердаа. Новим є повідомлення про те, що Русь «колишнім шляхом повернулися додому».

Ібн-Халдун, який жив на межі XIV і XV століть (пом. 808 р. = 1406 р.), дає ту саму розповідь, проте є в неї і нове. Так він каже: «Русь — один із тюркських народів, він живе по сусідству від Рума і прийняв також християнську віру з давніх часів. Земля їх межує із областями Азербейджану». Причина чому деякі арабські історики відносять русів до тюркам невідома.

Айні (пом. 1453 р.) дає коротко відоме вже нам оповідання, не додаючи нічого нового. Дещо осторонь стоїть розповідь Абу-л-Фараджа (Бар-єврей), (пом. у 1286). Він каже: «Того року, коли він, тобто. халіф Мустакфі, в 333 (= 944 р.) почав царювати, вийшли різні народи: алани, слов'яни і лезги, проникли до Азербейджана, взяли місто Бердаа і, вбивши у ньому 20.000 чоловік, пішли назад». У цьому короткому повідомленні все є новим: дата дана не 332 р., а 333 р., що діють у набігу, є не Русь, а алани, слов'яни та лезги, нарешті, цікава і цифра вбитих — 20.000 осіб.

Звідки почерпнув свої відомості Абу-л-Фарадж, поки що залишається невідомим. З наведених вище повідомлень, найбільш цінним для нас є вказівка Якута про перебування Русів у Бердаа протягом цілого року.

Об'єктом нападу стало місто Бердаа. Щоби зрозуміти, чому саме воно опинилося в цій ролі, необхідно з'ясувати яку позицію воно займало на Кавказі на той період часу. Місто Бердаа було у IX-X ст. найбагатшим торговим центром, давні джерела називали його "Багдадом Кавказу". За словами арабського географа Ібн-ал Факіха м. Бердаа збудовали за наказом перського царя з династії Сасанідів Кобада, отже на межі між V і VI ст. [14, с.90] Багатий і культурний регіон Кавказика Албанія був розвиненим напівскотарським та напівземлеробським регіоном з великою кількістю

різноманітних ресурсів (хлібом, вином, нафтою, сіллю, шовком та бавовною). Також тут був розвинений видобуток золота, срібла, міді. Бердаа був головним центром регіону. Але головна проблема регіону полягала у складності відстоювання державної незалежності, але загалом географічне становище вдале - для торгівлі та для сільського господарства. Більшість регіону перебувала під юрисдикцією Персії але часто піддавалася набігам із боку хозар, які завдавали значної шкоди регіону. А щодо самого міста Бердаа, то цитуючи Істахрі «Нет между Ираком и Хорасаном после Рея и Исфахана города большего, нет более плодородного, нет более прекрасного местом и удобствами, чем Берда» слід зазначити, що місто знаходилося в достатньо вдалому географічному положенні, щоби швидко відновлюватися після руйнівних походів на його території, яких було чимало. Також Істахрі згадує про безліч прекрасних садів, з унікальними сортами риб і про особливе місцеве дерево «тут» на якому вирощуються шовковичні кокони.(гусені) [14, с 99].

У візантійському трактаті «Про церемонії візантійського двору» Албанія згадується у списках як архонтат та католикосат. Також є відомості, що Алуанська династія Міхранидів платила данину Візантії, але на початку VIII століття ця країна була захоплена арабами. Також у той час діяв католикостат Алуанка з резиденцією у м. Партав (Бердаа), який не був самостійною церквою, а з VIII ст. католикосів призначали від свого імені католикоси Вірменії. [36,с. 80]

За твердженням низки дослідників, жодне доступне джерело, яке розповідає про походи русів на Каспій, не згадується звідки приходили руси. [32,с.119] У зв'язку з цим дослідник Б.А. Дорн, який вперше систематично розглянув усі відомі джерела, що розповідають про каспійські походи русів доступні в той час і трактував їх як виключно грабіжницькі підприємства, які фактично проводилися в обхід центральної влади. Також можна зустріти різні версії у тому, що набіги на Каспій наприкінці IX – першій половині X

століття робилися зі особистої ініціативи чи загонами норманів які виявилися без доходів після походів на Візантію [62, с. 51-52.] або групами «піратів з південноруських степів», для яких пізніше з'явилася спеціальна назва «бродники». Дослідники, які пов'язують каспійські походи з візантійсько-руськими договорами і розглядають їх як елемент державної політики Русі, також вважають, що діяльність русів на Каспії велася з Києва, а безпосередніми учасниками цих експедицій були воїни, які поверталися з походів до Візантії. [32,с.119] Деякі історики вважають, що спроба закріпитися в Бердаа, спираючись на підтримку місцевого населення, не могла не викликати протидії Хазарії і, мабуть, саме після походу русів на Бердаа хазарські владики перестають пропускати руські війська в Каспійське море, що згодом дало привід хазарському царю заявити, що Хазарія служить щитом, що захищає ісламський світ від войовничих русів, якби Хазарія не стримувала їх тиск, могли б дійти і до Багдада. Твердження ж Йосипа, що не пускає русів на Каспій, наводить на думку, що такі спроби з боку русів робилися і після походу на Бердаа. Можливо, зміна каспійської політики Хазарії по відношенню до русів призвела до походу Святослава на схід. Мабуть Святослав почав свій похід на хозар щоб підкорити собі в'ятичів, які платили хозарам данину. Цей похід скоріш за все підірвав міць Хозарії та привів до її падіння[31, с.175].

Але огляд політичної обстановки на той час буде неповним, якщо згаяти з уваги Великий Волзький шлях і згадати про його роль. Ця проблема вже потрапляла до уваги багатьох істориків та археологів, які так чи інакше стосувалися проблеми Русі та зокрема Волги. В.В. Мавродін, наприклад, був прихильником ранньої хронології Волзького шляху і вважав «что расцвет торговли с арабскими странами Востока падает на VIII – IX – X вв.».[38,с.235]

За думкою М. І. Артамонова, Волзький шлях почав активно використовуватися тільки з другої половини IX ст., коли там з'являється

руське населення [17, с. 75], спираючись на повідомлення Масуді про те, що хазари не були мореплавцями: «Русы ... послали к царю хазарскому условленную часть сокровищ и добычи. Этот государь не имеет судов и подданные его в мореплавании не опыты...». [17, с. 86]. Б.А. Рибаків цілком обгрунтовано вважає, що ключовим фактом у розвитку зовнішньоторговельних зв'язків Русі була торговельна діяльність арабів, що посилювалася, в IX столітті. На його думку, руські купці дружинники становлять посередниками між Заходом і Сходом. Центром этой торгівли был Киев...» [59, с. 73]. Однак найважливіший факт, що Волзький шлях починає використовуватися вже з IX ст., коли такі ключові центри як: Ладога, Новгород (Рюрикове городище), Ростов Великий тощо грають ключову роль у торгових зв'язках зі Сходом і Скандинавською Північчю. Сам Рибаків зазначає, що з основних шляхів була Волга і Волзький шлях до Ітіля який був придатний для північних руських земель. Волгою сюди могли потрапляти з Новгорода, Ростова. Річка пов'язувала (через Сейм та Десну) Поволжя також із Середнім Подніпров'ям. Тим самим він надає Волзькому шляху в даний хронологічний відрізок велике значення і центральну роль цих торгових зв'язках не Київ, інші міста Русі. Посилаючись на Рибаків слід зазначити, що кружним шляхом через Дніпро, Чорне і Азовське моря, Дон і через Волгу, він вважає, що саме цим шляхом пройшли в Каспійське море руські дружини 913 року й у 943/944 року [59, с. 80]. Цікавий висновок приводить Половий Н.Я., за його думкою саме літописний Свенельд був вождем ватаги русів яка грабувала Бердаа та саме звідти він награбував свої статки що став багатше самого князя.[55, С.105]

У розповіді Міскавейха про набад є згадка про переважно загарбницький характер набігу, але нападники не роблять особливих дій щодо замирення місцевого населення, а початку опору просто приступають до відвертого грабежу. Можливо, Міскавейх намагався прикрасити успіхи мусульманського правителя і перебільшив загрозу з боку русів. Але навіть у

такому разі не зрозуміло як вони могли б обґрунтувати свою владу. Вигода від грабежу проглядається набагато ясніше, ніж від захоплення дуже далекої території з дуже різномірним населенням, хоч і багатою. Ймовірно, руси добре знали цей маршрут у рамках Великого Волзького шляху як важливий торговий пункт на Каспійському морі. Можливо в міру просування Дніпром та освоєння «шляху з Варяг до Греків» східний напрямок торгівлі втрачає свою актуальність і переключається на Візантію.

Військовим експедиціям русів на Каспій передував тривалий період економічного проникнення в цей регіон. Басейн Каспійського моря входив в сферу економічних інтересів Русі, принаймні, з IX століття. Тоді Каспій був шляхом, що з'єднує Східну Європу з країнами Сходу. Згідно Ібн Хордадбеку, цей торговий шлях проходив по Дону і Нижній Волзі, Каспійському морю до міста Джурджан (Гурган), що лежить на його південному узбережжі, і далі до Багдада. Цей маршрут описаний Ібн Хордадбеком як шлях руських купців, з чого можна зробити висновок, що вони відігравали чільну роль в торгівлі на Каспії. Це в IX столітті. Руські купці підтримували торговельні відносини з багатьма прикаспійськими регіонами, йдеться в настанові Ібн Хордадбека про те, що руси, що відправлялися в подорож по Каспію, висаджувалися "на будь-якому березі" моря [5, с. 124] до X століття. У русів вже була своя колонія в Ітілі, яка, мабуть, була досить значних розмірів, так як для розгляду спорів між русами і Сакалібою був виділений спеціальний суддя. [1.с. 67]

Розвиток Волго-Каспійського торгового шляху неминуче повинно було поставити русів перед необхідністю встановлення взаємоприйнятних відносин з Хазарією, яка в силу свого географічного положення контролювала каспійський сектор торгівлі, а також частина караванних шляхів між Східною Європою, Центральною Азією, східним Закавказзям і Близьким Сходом. В жодному з джерел, що розповідають

про походи русів на Каспій, не говориться, звідки прийшли Руси. Б.А. Дорн, вперше систематично досліджував всі відомі на той час джерела про каспійських походах русів, трактував останні як чисто грабіжницькі підприємства, практично знаходилися поза сферою контролю центральної влади. [26.с. 85] ідея, висловлена Б.А. Дорном, отримала розвиток і в історіографії нашого століття. У ряді робіт можна знайти твердження про те, що набіги на Каспій в кінці IX - першій половині X століття [61, с. 32.]. або групами "піратів з південноруських степів, для яких пізніше був введений спеціальний термін" бродники". [43, с. 151.] дослідники, що зв'язують каспійські походи з візантійсько-руськими договорами і, отже, розглядають їх як елемент державної політики Русі, вважають, що діяльність Русі на Каспії прямувала з Києва, а воїни, які повернулися з Візантії, були безпосередніми учасниками цих експедицій [65, с.42]. у новітній історіографії намітилася тенденція розглядати каспійські походи Русі як підприємство, що переслідує як економічні, так і політичні цілі, але прямує не з Києва, а з інших центрів Русі - Чернігова і приазов'я [19, с. 68-69.]. Інтерес до Східного регіону з боку Русі був обумовлений кількома причинами, перша з яких-міжнародна торгівля руських купців і, відповідно, необхідність виходу на східні ринки Персії і Арабського халіфату. Друга причина-участь Русі у військових подіях на Кавказі, тут варто відзначити, що мова йде про участь найманих військ. Якщо говорити про західну частину Каспійського узбережжя Кавказу, то вона, безсумнівно, зіграла важливу роль в торгових і політичних устремліннях Русі, оскільки тут знаходилися великі торгові міста Хазарського каганату: Семендер та Ітіль. А також Дербент який на той час був найбільшим центром на Кавказі. За матеріалами археологічних досліджень, в IX-X ст. Дербент підтримував торгові контакти з віддаленими містами Малої Азії, Персії і з містами Арабського Сходу[43, с. 56], якщо говорити про ближчі держави, то з Ширваном, Грузією і з містами Дагестану Сарір,

Табарсаран, Хайдак.[2, с. 81] Тому доступ в регіон був необхідний, більш того, до цього моменту були створені всі передумови, якими руси не могли не скористатися.

На жаль, джерела не можуть дати нам даних про союзницькі відносини між Русью і каганатом, ми отримуємо інформацію, що стосується тільки військового протистояння між двома державами. Мабуть, до середини. X століття, для русів торгівля на ринках Ітіля і Дербента поступово втрачає свою актуальність. Ймовірно, участь у світовій торгівлі через контакти з Візантією на півдні Київської Русі і з країнами Заходу через Новгород на півночі зробило торгівлю в Прикаспійському регіоні менш прибутковою. Жодне повідомлення арабського або перського автора про народи Східної Європи не проходить повз інформацію про торгівлю. Так, таємничий Регіон Арсанія-Артанія примітний тим, що з нього привозять чорних соболів, чорних лисиць, якийсь метал (олово або свинець), а також, за деякими даними, клинки мечів і самі мечі, дуже високої якості. Жителі Куяби також торгують хутром і мечами. Торгують з Булгарією і Славією.[49, с. 316-317.] Аль-Істахрі додав, що шкури аль-хазза відомі у всьому світі, але зустрічаються тільки в регіонах булгар і Русі. Крім того, він згадав, що мед і віск були привезені хазарам із земель русів. Ібн Руста і Гардізі говорили, що руси продавали соболіні шкури, білок та інші хутра. Автор другої половини X століття. аль-Мукаддасі більш детально перераховує товари, які були вивезені з Волзької Булгарії. Безсумнівно, багато з них прийшли в Булгарію зі східнослов'янських земель. Отже, це соболь, білка, горностаї, лисиця, куниця, бобер, зайці, кози, віск, стріли, велика риба, капелюхи, риб'ячий клей, риб'ячі зуби (тобто моржові бивні), боброва струміль, Бурштин, кінські шкури, мед, горіхи, Соколи, мечі, кольчуга, береза, раби у слов'ян, вівці, велика рогата худоба.[28, с. 118.] Ці товари за міжнародними маршрутами могли потрапити в

найрізноманітніші куточки християнського або мусульманського світу і приносили купцям шалені прибутки. Особливо цінувалося хутро: різниця у вартості, розрахована в сріблі, могла принести прибуток в 1000% і навіть більше[63, с. 82].

Работоргівля також була надзвичайно прибутковою. Відомо, що більшість рабів, що виходили на міжнародні ринки в IX столітті, були слов'янського походження. З цим пов'язана етимологія слова " раб " в західноєвропейських мовах: німецька Sklave, французька esclave.[48, с. 95.] Арабо-перські автори неодноразово згадують рабів як товар. Слов'янські раби є основним експортним товаром євреїв-рахдонітів в оповіданні Ібн Хордадбе про транс'європейську торгівлю. Також треба зазначити про арабський термін «сакаліба» якими араби позначали слов'янських рабів які прибували з Європи.[44, С. 217-218.] Ібн Хаукаль і аль-Мукаддасі називають Андалузію місцем транзиту слов'янських рабів. Сюди потрапили в основному західні і Південні слов'яни. Однак той же Ібн Хаукаль сказав, що " певна кількість рабів "[50 , с. 317.] була вивезена з міста русів, Арс. Ібн Руста і Гардізі писали про захоплення слов'ян мадярами для продажу в рабство, причому останні вказували, що кочівники продавали і слов'ян, і русів до Руму. Ті ж автори, як і Ібн Фадлан, наводять відомості про продаж слов'ян русами в Булгар.[6, с. 193]

У той же час булгарський цар брав у повинність кожного десятого раба. [28, с. 119.] Можливо, східні слов'яни як живий товар з'явилися вже в IX столітті. потрапляли не тільки на центральноазіатські та близькосхідні ринки, а й використовувалися в транс'європейській торгівлі, яка перебувала в руках рахданітів. У X столітті. работоргівля в Європі втрачає свої колишні масштаби, проте до 60-х років X століття відносяться відомості Ібрагіма Ібн Якуба про те, що руські торговці привозили рабів до Праги. Віск, раби і коні є основними товарами

слов'ян "з килимів і богеми" згідно "Статуту Раффельштеттена" початку Х-го століття. (Східна Баварія).[48 , с. 91.]

З матеріалів археології відомо, що Хазарський каганат, мабуть передбачаючи загрозу зі свого західного кордону , з 30-х-40-х рр.іх ст., уздовж всього кордону зі слов'янами, за допомогою візантійських майстрів будував кам'яні фортеці або значно оновлював старі, географія останніх вказує на те, що фортифікаційна діяльність була спрямована проти слов'ян русів [60, с.10]. Можна з упевненістю сказати, що така політика Хазарського каганату була міцно пов'язана з найбільшим етнополітичним процесом у Східній Європі в ІХ столітті.

Хазарія першої половини Х століття вже неухильно занепадала і втрачала свою політичну вагу. Цей висновок можна зробити на основі робіт Костянтина Порфірогеніта, для якого Хазарія є другорядною політичною силою, що поступається печенігам, русам і угорцям. Для Візантії хазарська загроза більше не представляла загрози, але Русь, яка встигла зробити кілька успішних походів проти Константинополя, представляє реальну загрозу. Тому Візантія з Криму намагалася розширити свій вплив у регіоні. Звідси і розрахунок візантійських імператорів підкупити вождів печенігів і угорців у боротьбі з новим ворогом. Свідчення про ослаблення Хазарського каганату, швидше за все, були очевидні і для русів, від яких цар Йосип захищав кордони Сходу, так як вони почали здійснювати військові походи в прикаспійські регіони. До моменту початку Х століття, Русь на відміну від своїх сусідів хазарів, мала значну перевагу в умінні будувати і використовувати торгові і бойові човни. На цих кораблях вони могли висаджуватися на лівий берег, як в комерційних, так і у військових цілях. Тактика нападу з моря була невідома місцевому населенню, що давало Русі переваги у військових конфліктах в Каспійському регіоні. Проблема, пов'язана з русько-хазарськими відносинами.

Як склалися відносини між хазарами і русами під час каспійських походів останніх, майже невідомо. Аль-Масуді зберіг єдину згадку про договір, укладений русами з хазарським царем під час походу 912-913 років. Згідно з цим Договором, за право проходу по території Хазарії Русь зобов'язувалася віддати царю половину захопленої ними видобутку. Хоча на зворотному шляху руси, як і належало, відправили половину видобутку хазарському царю, вони піддалися жорстокому нападу мусульман, які проживають в Хазарії, які нібито були обурені грабіжницькими діями русі в мусульманських районах Каспійського моря. [43, с. 198-201] Таким чином можна припустити, що руські купці мали платити і десятину за прохід по хазарській території. Але постійний збір десятини у кожному хазарському місці міг бути дуже не вигідним для руських караванів. Домановський припускає, що хазари могли приставляти своїх людей до руських купців даби забезпечити вільний прохід по хазарській території для заплативших данину руських купців. [24, с. 40-41]

Конфлікт між хазарами і закавказькими народами зафіксовано в Дербентському літописі. Виходячи зі своїх власних цілей, хазари дозволяли іноземним військам проходити через свою територію. З цього випливає, що руси були лише невід'ємною частиною об'єднаної хазаро-дагестанської армії. Грунтуючись на інтерпретації фактів джерел, ми повинні взяти до уваги ще одну важливу обставину.

Факт, який, на наш погляд, мав місце, і в ньому є два нюанси: по-перше, тому, що навіть якби армії дозволили пройти територією і основними водними шляхами держави, Каганат навряд чи ризикував пропустити іноземну армію Русі, тобто Київської держави, оскільки до цього часу Київ вже встиг вступити в боротьбу з Каганатом, перш за все за контроль над слов'янськими землями. Це означає, що через Каганат пройшов неорганізований загін київського князя і групу найманців, етнічно належали до слов'янського народу. Другий нюанс, незважаючи

на комерційний інтерес до східних ринків з боку Києва, нам важко уявити, що Київ міг організувати таку експедицію тільки тому, що в 907 і 911 роках князь Олег проводив успішні походи на Константинополь. Це призвело до доступу на візантійські ринки і безмитної торгівлі. Навряд чи у київської влади було бажання і необхідні ресурси для організації заходу на Каспії. Можна зробити висновок, що, незважаючи на участь Русі, яка сама по собі носила характер найманої армії, в хазарських походах проти Каспійського моря, такі відносини не носили регулярного характеру і не були рівнем гідних державних відносин між Руською державаю і Хазарським каганатом.

На жаль, джерела не можуть дати нам даних про союзницькі відносини між Руссю і каганатом, ми отримуємо інформацію, що стосується тільки військового протистояння між двома державами. Мабуть, до середини X століття, для русів торгівля на ринках Ітіля і Дербента поступово втрачає свою актуальність. Ймовірно, участь у світовій торгівлі через контакти з Візантією на півдні Київської Русі і з країнами Заходу через Новгород на півночі зробило торгівлю в Прикаспійському регіоні менш прибутковою.

Наступний блок проблем пов'язаний з прямими війнами між Руссю та Хазарією. З тексту руських літописів ми знаємо, що в 964 році Святослав Ігорович здійснив похід в межиріччі Оки і Волги, де обклав даниною племена в'ятичів, які платили данину хазарам. Спочатку військові походи руських князів носили прихований характер військових дій проти хазар, так як походи були спрямовані не проти хазар безпосередньо, а на регіони, контрольовані хазарами. Так, спочатку, під владою Києва, під владу Києва перейшли землі полян, сіверян, радимичів, які платили данину хазарам, потім землі в'ятичів. У 965 році був проведений військовий похід проти хазар.

Як склалися відносини між хазарами і русами під час каспійських походів, майже невідомо. Аль-Масуді зберіг єдину згадку

про договір, укладений русами з хазарським царем під час походу 912-913 років. Згідно з цим Договором, за право проходу по території Хазарії русь зобов'язувалася віддати царю половину захопленої ними видобутку. Хоча на зворотному шляху руси, як і належало, відправили половину видобутку хазарському царю, вони піддалися жорстокому нападу мусульман, які проживають в Хазарії, які нібито були обурені грабіжницькими діями руси в мусульманських районах Каспійського моря. [43, с. 198-201]

Дійсно, з кінця IX століття. Помітно загострилися відносини Хазарії з еміром Дербента Мухаммедом ібн Хашимом і ширваншахом Алі ібн Хайсамом ібн Мухаммедом, що призвело до втручання хазар в політичне життя Дербента і ряду військових зіткнень, що мали місце в 900-901 і 909 роках така активність хазар в Західному Прикаспії була, на наш погляд, викликана економічними втратами, які Хазарія зазнала на півночі через політику Волзької Булгарії. Справа в тому, що Булгарія, обтяжена своєю залежністю від Хазарії, яка перекрила їй вільний вихід до моря по Волзі, почала самостійно налагоджувати торгівлю з Хорезмом та іншими середньоазіатськими державами, минаючи Хазарію. І, схоже, вона досягла успіху в цьому напрямку. Археологічний матеріал свідчить про те, що з початку X ст. грошовий потік йшов до Східної Європи з Середньої Азії і саме через Волзьку Болгарію. [47, с. 105-108] відносини між Болгарією і халіфатом до початку 20-х років X століття. досяг політичного рівня, про що свідчить направлення халіфського посольства до Булгарії. [29, с.125] у цих умовах Хазарія, яка втрачала своє монопольне становище в посередницькій торгівлі між країнами Східної Європи та Азії, спробувала поліпшити становище, послабивши найбільші торгові центри Кавказького регіону - спочатку Дербент, а потім Берда.

Крім того, з початку X століття. несприятливі для хазар політичні зміни відбулися на південному узбережжі Каспію. Велика частина

областей цього регіону потрапила під вплив бухарських Саманідів, з якими Хазарія перебувала у ворожих відносинах, так як Саманіди погрожували їй з Середньої Азії, підбурюючи гузів до набігів на Хазарію. Якщо подивитися на географію Каспійського походу русів, то виявиться, що головною ареною їх дій були землі, підвладні Саманідам, а також Ширван. Тому в 912-913 рр. Хазарам було вигідно пустити Русь до Каспійського моря, бо своїми діями вони послабили супротивників Хазарії. Про те, що дії русів багато в чому збігалися з інтересами хазар, побічно свідчать Ширванські і Дербентські літописи, які замовчують про похід русів, але багато говорять про боротьбу з хазарами в перші два десятиліття X століття. [43, с. 48, 65-66.]

У 960-і роки Хазарська держава припинила своє існування. Активну роль в цьому зіграв київський князь Святослав. Однак з тексту літопису нам може бути ясно, що після взяття фортеці Біла Вежа Святослав воював з ясами і касогами, що жили на Кубані, при цьому літопис не містить вказівок на знищення хазарської держави в 965 році, А говорить тільки про втрату ними Саркела, але і про військові дії руського князя на територіях, раніше контролювалися каганатом. Інтерпретація цих літописів може привести нас до висновку, що Святослав не розгромив Хазарський каганат, але саме після його походу хазарське політичне утворення зникло зі світової арени. У реконструкції подій допомагають дані східних джерел, оскільки саме арабо-перські автори пишуть про падіння Хазарії, але їх повідомлення коментуються дослідниками по-різному. Так, ґрунтуючись на даних географічної праці Ібн Хаукаля, одна група дослідників прийшла до висновку, що в 968 (969) році стався другий похід русів, в результаті якого впала Хазарія. Інша група дослідників дотримується позиції, що такої кампанії не було[58, с.25]. Для того щоб розібратися в цій проблемі, варто звернутися до першоджерела. Найраніший розповідь належить Ібн Хаукалю, він пише про походи русів проти Хазарії в трьох місцях зі

свого твору. Перше оповідання: "Булгар-маленьке місто, і в ньому немає більше районів. Він був відомий як гавань для цих держав, і він був спустошений русами, а потім перейшов в Хазаран, Семендер і Ітіль в 358 році нашої ери (969 рік). І відразу ж після цього вони вирушили в країну ар Румі і аль Андалус, розділившись на дві групи. Русь-варварський народ, що живе на боці булгар, між ними і слов'янами на річці Ітіль.

Друга історія: "і сторона Аль-Хазар, і є в ній місто під назвою Семендер, і він знаходиться в просторі між ним і Баб-аль-Абвабом, і в ньому було безліч садів, але руси прийшли туди, і в місті не залишилося ні винограду, ні винограду. ізюм. Це місто населяли мусульмани, групи людей, які сповідували віру, і ідолопоклонники, і вони покинули його, але завдяки достоїнств їх землі і їх хорошему доходу не пройде і трьох років, і все буде так, як було. У Семендері були мечеті, церкви та синагоги, і вони здійснили свій набіг на всіх, хто жив на берегах річки Ітіль від хазар, булгар, бургасів, і захопили їх, і жителі Ітіля шукали притулку на острові Бабал Абваб, і вони зміцнилися там, а деякі на острові Сіях кух, і вони залишилися там в страху. "

Є також дані від інших авторів, тому Аль-Мукаддасі пише: «Слышал я, что ал-Ма`мун совершил на них поход из ал-Джурджании, овладел (Хазарией) и обратил ее в ислам. Затем я слышал, что войско из ар-Рума, которых зовут ар-Рус, напало на них и овладело их страной».

З аналізу цих джерел ми бачимо, що, за даними східних авторів, русь зробила два походи проти хазар. В історіографії немає єдиної думки з цього питання. Отже, В. В. Бартольд вважає, що тільки одна кампанія була завершена в 965 році, і Ібн Хокаль описав його ім'я, але автор міг датувати його тільки роком, коли ця подія дійшла до нього.[18, с.851]

Мабуть, [17,с. 92] саме після походу русів на Берду хазарські правителі перестали пускати руські війська в Каспійське море, що

згодом дало привід хазарському царю Йосипу заявити, що Хазарія служить щитом, що захищає ісламський світ від войовничих русів, які, якби Хазарія, що не стримала їх натиску, могла б досягти Багдада. [30, с. 83-84] твердження Йосипа про те, що він не дозволяє русам увійти в Каспій, наводить на думку, що такі спроби були зроблені русами навіть після походу на Берду. Не виключено, що зміна Каспійської політики Хазарії по відношенню до русі призвело до походу Святослава на схід.

Якщо і були інші походи, то їх здійснювали не руси, а болгари. З тих пір хазарське царство вже не могло оговтатися від удару, нанесеного йому Святославом, і після 60-х років X століття. вже не був великим політичним учасником, і волзькі сусіди могли скористатися ослабленням царства. Згодом, як відомо, саме волзькі болгари передали хазарську спадщину С.П. Толстову, який відзначав особливу роль Хорезму в Поволжі Поволж्या [18, с.851], і припустив, що в 985 році хорезмійці завоювали Хазарію.

Найбільш розумною позицією з цього питання вважається точка зору Т. П. Калініної, яка висунула тезу про два походи Русі. Концепція така: беручи участь у війнах з Дунайською Болгарією в 968-69 роках, Святослав був змушений одночасно повернутися до Києва, як свідчать Руські літописи, щоб зупинитися на Печенігах, які напали на місто. Калініна вважає, що Печенізький похід був спровокований не візантійським урядом, а хазарами. Доказом цього є той факт, що константинопольські літописці не згадують про події, що відбулися в 969 році в Києві, і що Святослав в той час був відсутній на Дунаї. У той же час найбільш зацікавленою стороною була Хазарія, яка могла через своїх агентів знати, що князя немає в столиці, а значить, це могла бути самим відповідним часом для удару по Русі, як можливість послабити позиції свого західного сусіда і як помста за втрату Саркела. У той же час Святослав, вирушаючи в Дунайський похід, повинен був убезпечити свій тил і тим самим відправити частину військ в Хазарію, таким чином,

це рішення не тільки забезпечило неможливість підтримки печенігів з Хазарського боку, а й зміцнило позиції Русі в Причорномор'ї. [27, с. 90-101]

Важко визначити точну кількість кампаній Русі через крайню суперечливість джерел. Однак, незважаючи на це, ми можемо з упевненістю визначити, що похід 965 року точно відбувся і його існування не викликає сумнівів, а це означає, що успіх, досягнутий в кінці цього походу, був на чолі з Хазарським державою. так ослаблена внутрішньою нестабільністю, до поступового згасання політичної активності.

Мабуть, остаточна поразка Ітіля, столиці "Нової", і Семендера, столиці стародавньої "Хазарії", відбулося під натиском ряду набігів. Ці військові вилазки могли здійснювати різні народи і групи народів, такі як волзькі болгари, бургаси, огузи, хорезмійці, серед них також могли бути загони русів. Печеніги, які прийшли у Волзько-донські степи, також могли здійснювати грабіжницькі набіги.

ВИСНОВОК

У ході дослідження ми прийшли до наступних результатів.

Було проведено огляд та систематизація джерельної бази дослідження, дана характеристика груп джерел, що дозволяє розв'язати інші завдання. Джерельна база з теми представляє з себе великий пласт з візантійських та арабських джерел. Також представлені руські джерела у вигляді «Повісти минулих літ». З візантійських важливих джерел маємо «Хроніку Георгія Амартола» та «Житіє Василя Нового». З арабських джерел важливі свідчення дають Ібн-Міскавейх з його описом нападу русів на Бердаа та Ібн-Фадлан з його описом торгівлі по Волзі.

Історіографія даного питання має дуже багату історію. Якщо брати до уваги «варяжське питання» то вчені вже багато років дискутують по данному питанню. Чого коштує знаменита дискусія двох великих вчених Ломоносова та Міллера. Ця дискусія дала початок двом історіографічним концепціям «антинорманізму» та «норманізму».

Було визначено поняття «варяг» як назва яка виникає у XI ст., як назва для скандинава найманця або торговця у Візантії або на Русі, а в джерелах використовується ретроспективно. Варяги-скандинави які прибували до Східної Європи були зайняті у торгівлі та наймалися у війська усіх сусідніх держав. Також треба зазначити що вони були різко противопоставленні місцевій «русі». Яка вже встигла частково асимілюватися та закріпитися у Східній Європі. Мабуть частина таких варягів могла поповнювати ряди «русі», якась частина наймалася у війська, або займалася торгівлею чи грабунком. Але незважаючи на дуже велику історіографію даного питання та різних версій походження слова «варяг» та його точної етимології, це питання потребує подальшого дослідження.

Політична обстановка у Східній Європі X ст. має декілька політичних центрів такі як Візантія, Хазарія та Руська держава. Руська держава досить молоде утворення, яке дуже активно пробує реалізувати

свій потенціал у торгівлі, тому їй потрібні ринки збуту для своїх товарів. На початку свої товари вона реалізує на Сході, але мабуть не без участі Хазарії східний напрямок для Русі втрачає свою актуальність та перекидається на Візантію.

Військові походи Ігоря на мою думку мали у собі ціль змусити Візантію відкрити для Русі свої ринки збуту, для товарів Русі. Також вони дали зрозуміти Візантії корисність «варягів» як військової одиниці, що у майбутньому призведе до масового найму скандинавських воїнів до Візантійської армії, а в подальшому і зовсім призведе до створення окремої «Варяжської Гвардії» на яку Візантія і буде спиратися у своїх подальших конфліктах з мусульманами.

Торгові контакти Русі з іншими країнами грають дуже важливу роль у середньовічному обігу срібла. Так як важливі торгові шляхи з арабським завоюванням для Європи були закриті, а потреба у сріблі у зв'язку з феодалізацією суспільства Західної Європи зростала. Таким чином Русь виконувала роль посередника у цьому торговому обігу, та була «випробовувальним полігоном» для тих ідей та інститутів які привозили разом з товарами. Ці важливі торгові та культурні контакти стануть дуже важливими для Русі і в майбутньому це підготує ґрунт для прийняття Володимиром християнства.

Походи Ігоря на Візантію та подальші договори були продитовані потребою торгових зв'язків для збуту товарів місцевого походження. Також треба зазначити противоріччя джерел які розповідають про походи. Наприклад руські джерела не знають про другу морську битву, а наприклад у візантійських джерелах руське військо після першої поразки воює ще цілих три місяці. Таким чином можна припустити, що Ігорь міг самотійно покинути військо та втекти до Києва, але на мою думку ця версія потребує подальшого дослідження.

Похід на Берда скоріш за все був проведений окремою варяжською дружиною яка можливо була відокремлена, або випадково

розділена. Скоріш за все деякі варяжські вожді діяли у районі Кавказу для грабунку та збагачення. Якщо брати до уваги ту активність з якою проходила торгівля по Волжському шляху, то «варяги» так само як і «руси» мали добре знати вигідні місця для грабунку, одним із яких у регіоні і був Бердаа. Також якщо брати версію з літописним Свенельдом який сдобув багатство, та став багатішим за князя, то саме тільки яснування таких акцентувань може говорити про саме такий варіант розвитку подій.

Спираючись на дані джерел і історіографії, можна говорити про різні контакти на початку історії Русі, важливу роль в якій грають відносини з Візантією та Хазарією. Дані джерел дають багато інформації про військові кампанії до Візантії та на Каспій. Також наявний великий матеріал про торгівлю Русі з Константинополем, що має під собою археологічне забезпечення. Ці дані ми черпаємо з договорів Русі з Візантією, арабо-перських джерел, які відзначають розвиток торговельних відносин між Хазарією і Руссю, іноді навіть зараховуючи Русь до тюркських народів. Візантія грає важливу роль у політичному житті Русі. Напочатку перебуваючи у статусі ринку збуту товарів, але через такі зв'язки відносини трансформуються до взаємовпливу та вигідного співробітництва, яке потім призведе до значних культурних змін на Русі. Але відносини з Хазарією динамічно змінюються переходячи від торгових інтересів до військових походів. Деякі дослідники відзначають зменшення значущості "Східного шляху" і перехоплення ініціативи в сторону "шляху з Варяг в Греки". Слід зазначити можливий візантійський інтерес в цих походах (в яких?), так як Візантія в той час шукає нових союзників, щоб послабити сусідів і деякі дослідники навіть говорять про секретні статті договору 944 року. Такий стан справ розглядається цілком можливим в зв'язку з наростаючими торговельними відносинами між Руссю і Візантією

Але встановлення зв'язків було неминучим, так як слов'яни, скандинави, араби, візантійці і народи Кавказу, розвиваючись шукали нові ринки збуту, ресурси, союзників, території.

Контакти здійснювалися різними шляхами, серед яких найбільш розвинені – це торгівля. Руське населення активно проникало у Візантію, вступаючи на службу, займаючись торгівлею, організовуючи поселення, утворюючи слов'янський елемент в містах.

Активну роль відігравало християнство, так як нова віра стала потужним політичним знаряддям в даному регіоні, яким користувалися як руські, так і візантійці.

Необхідно врахувати і військові зіткнення, які мали місце. Частина цих зіткнень носила грабіжницький характер або служила цілям Візантії, або ж переслідувала важливі політико-економічні інтереси самих русів.

Варто приділити увагу певним стадіям розвитку, що їх проходять самі відносини. У X ст. зв'язки Візантії та Русі зміцнюються і оформляються, і вже до кінця X ст. являють собою складну структуру. Так з грабіжницьких походів на Константинопіль і військових кампаній русів ми вже бачимо формування самостійної політики в сторону своїх сусідів, які проявилися в політиці Святослава, який діяв самостійно в інтересах Русі. Тут же і формуються торговельні зв'язки, так як слов'яни змогли отримати контроль над важливими річковими артеріями і зміцнили державу зсередини, що дозволило вести активну зовнішню політику.

Роблячи висновок, можна сказати, що в період Раннього Середньовіччя на відносини Русі з сусідами пройшли шлях від зародження і встановлення до розквіту. Ці зв'язку відбилися на обох учасників відносин, залишивши слід у багатьох сферах життя.

Список джерел та літератури.

Джерела

1. Абу-л-Хасан'Али ибн ал-Хусайн ибн'Али ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749-947 гг.] М.:Наталис, 2002. (Серия «Восточная Коллекция») 800 с.
2. Ал-Истахри. Книга путей и стран. Древняя Русь в свете зарубежных источников//Хрестоматия. Т.3. М., 2009 с.81-86
3. Житие Василия Нового//Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней св. Димитрия Ростовского (репринт). Киев: Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра, 2004. Т. VII. Месяц март. С. 475-552.
4. Ибн Ал-Асир Ал-Камил Фи-т-та'Рих («Полный свод истории») Избранные отрывки Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. Ташкент - Цюрих 2005. 596 с.
5. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран/ Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. Баку: Элм, 1986. 428с.
6. Ибн-фадлан. Путешествие Ибн-фадлана на Волгу. Перевод и комментарий под. ред. И.Ю. Крачковского. изд.Академии наук СССР. Москва. 1939. 193 с.
7. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М.: Наука, 1991. 496 с.
8. Летописец Еллинский и Римский. ред. Е.А. Гольдич. Изд. «Дмитрий Буланин» 1999 г. 512 с.
9. Лиутпранд Кремонский. Антаподосис. Книга об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь / Перевод с лат. Комментарии И.В.Дьяконова - М., 2006. 192 с.
- 10.Мовсес Каланкатуаци. «История страны Агванк»// <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Kalank/frametext22.htm>

11. Низами Гянджеви Собрание сочинений. В 5-ти т. Т. 5. Искендер-наме. В 2-х кн./ Пер. с фарси К. Липскерова; Редкол. Р. Алиев, М. Джафаров, М. Ибрагимов и др.; Коммент. и словарь Р. Алиева.— М.: Худож. лит., 1986. 782 с.
12. Повесть временных лет // Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. 512 с.
13. Худуд аль-алам//<https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Hudud/text44.html>
14. Якубовский А. Ю. Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 943-944 гг. «Византийский временник». Ленинград, 1926, т. XXIV. 193 с.

Література

15. Андрощук, Федор. Мечи викингов - К.: ВД «Простор», 2013. 712 с.
16. Арбман Хольгер. Викинги; пер. с англ. Н.В. Ереминой. СПб.: Евразия, 2006. 269 с.
17. Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962. 512 с.
18. Бартольд В.В, Полное собрание сочинений Т.2. Издательство Восточной литературы. Москва. 1963., 1016 с.
19. Бейлис В. М. О значении сведений средневековых арабских авторов для изучения внешней политики Древней Руси // Внешняя политика Древней Руси: Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 19-22 апреля 1988 г. Тезисы докладов. М., 1988. С.7-10
20. Васильев А.А. История Византийской империи. Т.1. Время до крестовых походов до 1081 г. 919 с.
21. Голубева Л.А. Весь и славяне на Белом озере X-XIII вв. «Наука» Москва. 560 с.

22. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн./ Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К.: Наук, думка, 1991 (Пам'ятки іст. думки України). Т. 1. 1991. 736 с.
23. Домановский А. Н. «О взимающихъ куплю Руси...»: к интерпретации статьи русско-византийского договора 911 г. в контексте регулирования внешней торговли в Византии.// *Laurea I.*, с.114-117
24. Домановский А. Н. О Таможенных пунктах и организации сбора таможенных пошлин в Хазарском Каганате IX-начала X в., С.37-41
25. Домановский А.Н. О возможности существования русско-византийских договоров в IX веке.// *Дриновський збірник*, т.1. с.46-59
26. Дорн Б. Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря. СПб., 1875. 782 с.
27. Калинина Т.П. Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времен Святослава// *Древнейшие государства на территории СССР*. М., 1975., С.209
28. Калинина, Т. М. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. // *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Памяти чл.-корр. РАН А. П. Новосельцева. М., 2000, с.106-120
29. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков, 1956. С.315
30. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Харьков. 1956. С.315
31. Коновалова И.Г. Падение Хазарии в исторической памяти разных народов// *Древнейшие государства восточной Европы*. 2001 год. М.;Москва. С.171-190
32. Коновалова И.Г. Походы русов на Каспий и русско-хазарские отношения // *Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-*

- летию В.Т. Пашуто / Под ред. Т.Н. Джаксон и Е.А. Мельниковой. И.: «Языки русской культуры», 1999., С. 111-120
- 33.Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. — СПб.: Евразия, 2005., 640 с.
- 34.Литаврин Г.Г. Византия и Древняя Русь в период между договорами 911-944. //Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения В.Т. Пашуто. С 38-43
- 35.Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь. (IX-начало XII в.). СПб.: Алетейя, 2000. (Византийская библиотека). С. 398
- 36.Луговий О. М. Межі «Духовної сім'ї» та «деспотії» василевса ромеїв за матеріалами трактату «Про церемонії Двору»// Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків// Випуск IV с.42-93
- 37.Луговой О.М. К вопросу о происхождении термина «Варанг/Варяг/Веринг»// Stratum plus, № 6 ,2005 -2009. С.405-409
- 38.Мавродин В. В. Образование Древнерусского Государства. Л., 1971. 430 с.
- 39.Мельникова Е. А., В. Я. Петрухин, Т. А. Пушкина Древнерусские влияния в культуре Скандинавии раннего средневековья (К постановке проблемы) // Е. А. Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды // Под ред. Г.В. Глазыриной и Т.Н. Джаксон. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. С.279-301
- 40.Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI веках:к истории названия «варяг»//Древняя русь и Скандинавия. Избранные труды с.153-172
- 41.Мельникова Е.А. Скандинавия во внешней политике Древней Руси.//Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения В.Т. Пашуто., С.45-50
- 42.Мельникова Е.А. Скандинавы на Балтийско-Волжском пути в IX–X веках //Древняя русь и Скандинавия. Избранные труды с.433-441

- 43.Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента. X-XI вв. М., 1963, с.263
- 44.Мишин Д. Е. //Сакалиба// Румыния — Сен-Жан-де-Люз [Электронный ресурс]. 2015. (Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов ; 2004—2017, т. 29. С. 217—218.
- 45.Мусин А. Е. Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное // Вишняцкий Л. Б. (ред.) Российский археологический ежегодник. № 2. СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та. 2012., С.762-785
- 46.Мусин А.Е., Тарабардина О.А. Скандинавы среди первопоселенцев Новгорода по данным археологии // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2019. Т. 64. Вып. 2. С. 762–785
- 47.Мухамадиев А. Г. Древние монеты Поволжья. Казань, 1990., 192 с.
- 48.Назаренко, А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII веков / А. В. Назаренко.М.,2001. 784 с.
- 49.Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.М.:Наука,1990. 264 с.
- 50.Новосельцев, А А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI— IX вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-корр. РАН А. П. Новосельцева. М., 2000 , с. 264-324
- 51.Острогорский, Г.А. История Византийского государства / Пер. с нем.: М.В. Грацианский; ред.: П.В. Кузенков. — М.: Сибирская Благозвонница, 2011. 895 с.
- 52.Петрухин В.Я. Призвание варягов: Историко-археологический контекст//Древнейшие государства Восточной Европы. 2005. Рюриковичи и Российская государственность. М.;Индрик, 2008.с. 33-47
- 53.Петрухин В.Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры. — 2-е изд., испр. и доп. / В.Я. Петрухин. М. : ФОРУМ; НЕОЛИТ, 2014. 464 с.

54. Половой Н. Я. Две ошибки древнейшего русского хрониста/ /ТОДРЛ. XIV. 1958. С. 139-142
55. Половой Н. Я. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г.// Византийский временник, том XX. с.90-105.
56. Половой Н.Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии//Византийский временник, том XVIII. С.83-104
57. Половой Н.Я. О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Бердаа//Византийский временник, том XIV. С.90-105
58. Половой Н.Я. О русско-хазарских отношениях в 40-х годах X в.// Записки Одесского Археологического Общества. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1960. – Том I (34). С.343-354
59. Рыбаков, Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. М., 1993. с.565
60. Седов В. В. О русах и русском каганате IX в.//Славяноведение. 2003. №2., с.3-15
61. Скрынников Р.Г. Войны Древней Руси // Вопросы истории. 1995. С.1-14
62. Смирнов В.Н. К вопросу об экономических связях средневековой Руси с Византией и Северным Причерноморьем., //Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения В.Т. Пашуто. С.87-91
63. Херрман, Й. Славяне и норманны в ранней истории балтийского региона / Й. Херрман // Славяне и скандинавы. М., 1986, с. 8-118
64. Щавелев А.С., Фетисов А.А. К Исторической географии Восточной Европы IX в.//Древнейшие государства Восточной Европы. 2015 год: Экономические системы Евразии в раннее Средневековье / Отв. ред. тома А.С. Щавелев; отв. ред. сер. Е.А. Мельникова. — М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. С. 278-329

65. Якубовский А.Ю. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX—X вв. // Известия АН СССР. Серия истории и философии. 1946. № 5. С. 461 – 475.